

Zeydiyye Mezhebinin Doęuđu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*

Dr. Yusuf GÖKALP**

Atıf / ©- Gökalp, Y. (2007). Zeydiyye mezhebinin doğuğu, teşekkül süreci ve tarihçesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2), 55-93.

Özet- Bu makale İslam Tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkarak günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş olan Zeydiyye mezhebinin doğuğu, teşekkül süreci ve günümüze kadar gelen tarihçesini konu edinmektedir. İmamet konusundaki görüşleriyle, özellikle efdal ve mefdul imam anlayışı konusundaki görüşüyle diğer Şii fırkalardan farklılık arz eden Zeydilik, siyasi ve itikadi bir fırkadır. Zeyd b. Ali ile birlikte siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan Zeydilik Kasım b. İbrahim ve Yahya b. Hüseyin ile birlikte itikadi bir yapıya kavuşarak müstakil bir fırka kimliği kazanmıştır. Uzun süre iktidar mücadelesi veren Zeydiler, Taberistan ve Yemen’de kısmen kendi hakimiyetlerini tesis etmişlerdir. Kısa süre Taberistan hakimiyetinin aksine Yemen’deki Zeydi hakimiyeti belli aralıklarla kesintiye uğrasa da günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Zeydiler, günümüzde özellikle Yemen’in Kuzey kesiminde yaşamlarını sürdürmektedirler. Kendilerine özgün siyasi ve itikadi görüşleriyle tanınan ve karizmatik liderci anlayışı yansıtan Zeydiyye ılımlı ve uzlaşmacı bir kimlik taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler- Zeydiyye, Zeyd b. Ali, Yemen, Yahya b. Hüseyin, İmamet.



* 2004 yılında hazırlanmış olan bu makale 2006 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (İslam Mezhepleri Tarihi) Bölümünde tamamlanmış olan “Zeydilik ve Yemen’de Yayılışı” isimli Doktora çalışmamızın öz hazırlığı niteliğindedir. Makalede yer alan, özellikle Zeydiyye’nin doğuğu ve Yemen’de yayılışıyla ilgili kısımlar hakkında daha geniş bilgi için söz konusu Doktora çalışmamıza müracaat edilebilir.

** Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

Giriş

İslam Tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan Zeydiyye, ismi sık sık isyan hareketleri ile anılmakla birlikte savunduğu fikirleri itibariyle ılımlı ve uzlaşmacı bir görüntü sergileyen, siyasi ve itikadi bir fırkadır. Başlangıçta, imamet iddiaları çerçevesinde siyasi gayelerin ağır bastığı bir hareket olarak ortaya çıkan Zeydiyye, zaman içerisinde itikadi bir yapıya kavuşarak, kendine özgü yorumları ve sistematize olmuş öğretisiyle ayrı bir mezhep haline gelmiştir. İslam siyasi ve düşünce tarihinde önemli etkiler bırakmış olmasına rağmen, erken dönemde ortaya çıkarak günümüze kadar varlığını sürdürebilen birkaç mezhepten biri olan Zeydiyye hakkında yeterli çalışma yapıldığını söylemek mümkün değildir. Ancak çok zengin bir tarihi ve kültürel mirasa sahip olan Zeydiyye hakkında, son zamanlarda ortaya çıkarılan Zeydi eserlerin ve günümüzün getirdiği siyasi, sosyal ve ekonomik şartların da etkisiyle gerek Batıda gerekse İslam dünyasında çeşitli araştırmalar yapılmış ve halen yapılmaya da devam etmektedir.¹ Özellikle imamet konusu başta olmak üzere savundukları fikirleri, ortaya koydukları mücadeleleri ve ayrıca kaleme aldıkları eserleri ile İslam düşünce tarihine ayrı bir zenginlik katan Zeydiyye son zamanlarda yeniden dikkatleri üzerine çekmektedir.

1. İsimlendirme Problemi

İslam mezhepleri tarihinde genellikle zor biri konu olarak karşımıza çıkan isimlendirme problemi, Zeydiyye için önemli bir sorun oluşturmamaktadır. Çünkü “Zeydiyye” veya “Zeydilik”, mezhebin kurucusu olarak görülen Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) izafe edilen bir isimdir ve onun taraftarları, fikirlerinin takipçileri veya onun soyundan gelenleri ihtiva eden bir

¹ Müracaat edilebilecek nitelikte olan ve çalışmamız süresince istifade ettiğimiz çağdaş eserlerin başında Zeydi imamların hayatlarını kronolojik olarak ele alan el-Müeyyidî'nin *et-Tuhaf Şerhu Zülef* isimli eseri gelmektedir. Mehmet Ümit tarafından doktora tezi olarak hazırlanan “*Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressî*” isimli çalışma, özellikle erken dönem Zeydi şahıslar hakkında yapılan değerlendirmeler ve Zeydiyye'nin Mu'tezile'ye nispeti konusundaki farklı yaklaşımıyla dikkat çekmektedir. Yine David Thomas Gochenour'un “*The Penetration of Zaydî Islam into Early Medieval Yemen*” isimli çalışması özellikle Zeydi öğretinin beşinci/on birinci yüzyılda Yemen'de yayılışı açısından önem arz etmektedir. Ayrıca İsa Doğan'ın *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Fuad Seyyid'in *Târîhu'l-Mezâhibi'd-Dîniyye*, el-Amerrecî'nin *ez-Zeydiyye*, Hasan Hidayrî Ahmed'in *Kıyâmu'd-Devleti'z-Zeydiyye* isimli çalışmaları da konumuz açısından dikkat çekmektedir.

anlam taşımaktadır. Dolayısıyla klasik kaynak eserlere göre² Zeydiyye'yi; "Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebi Talib'e uyanlar ve imametini Ali-Fatıma soyundan gelen, âlim, cesur, zahid ve bizzat kılıca sarılıp imametini ilan ederek mücadele meydanına çıkan kişilerin hakkı olduğuna inanan kimselerden oluşan topluluk" olarak tanımlayabiliriz.

2. Zeydiyye'nin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler

Kuşkusuz mezhepler içinde buldukları dönemin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve tarihi şartları içerisinde vücut bulmuş olan siyasi ve itikadi oluşumlardır. Tarihi süreç içerisinde gelişen her mezhep, içinde bulunduğu dönemin dini ve siyasi anlayışının bir tezahürü olara karşımıza çıkmaktadır.³ Bu çerçevede Zeydilik de, her ne kadar Zeyd b. Ali ile başlatılıyorsa da, bir takım siyasi ve sosyo-kültürel şartların neticesinde siyasi bir hareket olarak ortaya çıkmış ve zamanla itikadi bir bünyeye kavuşarak oluşumunu tamamlamıştır.

Tarihi kaynaklarda Zeydiyye'nin kurucusu olarak kabul edilen Zeyd b. Ali'nin isyan etmesine neden olan bazı olaylardan bahsedilmektedir. Bu olaylardan ilki Zeyd ile Hişam b. Abdilmelik arasında cereyan eden tartışma, diğeri ise Zeyd'in Kufe'ye yerleşmesine ve Kufelilerin onu isyana teşvik etmesine neden olan, Zeyd'in eski Irak valisi Halid b. Abdillah ile yüzleştirilmek için Kufe'ye gönderilmesi hadisedir. Bu olayların ilkinde Hz. Ali'nin vakıflarının idaresinden doğan sorunların çözümü için Zeyd, Hişam b. Abdilmelik'e müracaat eder. Ancak Hişam, Zeyd'i huzuruna alır ama hürmet göstermez. Onun bu tutumunu eleştiren Zeyd'e karşı Hişam, ona hakaret ederek, onun hilafet iddiasında bulunduğunu ancak bir cariyenin oğlu olması nedeniyle bu makama layık olmadığını söyleyerek Zeyd'i kovar. Bunun üzerine Zeyd, Hz. İsmail'in bir cariyeden, kardeşinin ise soylu bir kadından olmasına rağmen Allah'ın Hz. İsmail'in soyunu tercih ettiğini, kendisinin de Ali b. Ebi Talib'in soyundan geldiğini ve

² Naşi el- Ekber, *Mesailu'l-İmame ve Muktetafat mine'l- Kitabi'l-Evsat fi'l-Makalat* (Usulu'n-Nihal), thk. Jojef Van Ess, Beyrut 1971, 42-45; İbn Abdırabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferid*, nşr. A. Emin, A. Zeyn, İ. Ebyari, Kahire 1956, 2/409; Nevbahti, Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa, *Fıraku's-Şia*, Necef 1936, 18-19; Ebu'l-Hasan el-Eşari, Ali b. İsmail, *Kitabu Makalati'l-İslamiyyin ve İhtilafi'l-Musallin*, thk., Helmutt Riitter Wiesbaden 1980, 65; Şehristani, Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. F. Bedran, Beyrut 1996, 1/189.

³ Mezheplerin doğuşuna etki eden dini ve siyasi amiller için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda itikadi İslam Mezhepleri*, İzmir 2004, 9-45.

bunun da yeterli olduğunu hatırlatarak Hişam'a bundan sonra senin istemediğin tavırlar takınacağım şeklinde bir tehdit savurarak oradan ayrılır⁴.

İsyan sebebi olarak gösterilen diğer olayda ise, eski Irak Valisi Halid b. Abdillâh'ın Zeyd'e bir takım başlılarda bulunduğunu ve emanet mal verdiğini iddia etmesi üzerine Zeyd b. Ali, yüzleştirilmek üzere Hişam tarafından Kufe'ye gönderilir. Vali Yusuf b. Ömer tarafından sorgulandıktan sonra serbest bırakılan Zeyd'i Kufeliler bırakmazlar ve onu Beni Ümeyye'ye karşı isyana teşvik ederler⁵.

Ancak Zeyd b. Ali'nin isyanı ve Zeydiyye'nin doğuşunu bu olaylara bağlamak yeterli gözükmemekle birlikte, özellikle birinci olay onun Hişam'la arasındaki düşmanlığı ortaya koyması bakımından önemlidir. Zaten Hişam'ın, Zeyd'in hilafet iddiasında bulunduğunu bildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Zeyd b. Ali'nin, hilafetin Ali oğullarına ait olduğuna ve bunun için kılıcını çekip mücadeleye atılan, Allah'ın kitabı, peygamberin sünnetine davet eden kimsenin imam olması gerektiği inancını taşıdığı⁶ belirtilmektedir. Zeyd b. Ali'yi isyana teşvik eden nedenlerden birinin, onun benimsediği bu imamet inancı olduğu söylenebilir. Fakat burada asıl meselenin iktidar kavgasından kaynaklanan siyasi bir çekişme olduğu görülmektedir. Ali-Fatıma soyundan gelen, yetenekli ve iyi eğitim almış birinin Emeviler tarafından katledilen atalarının intikamını almak istiyor olması muhtemeldir. Burada olaylara yön veren iki faktör karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, Ehl-i Beyt mensuplarının toplum içerisindeki konumları ve bununla bağlantılı olarak kabilecilik zihniyeti, diğeri ise Emevilerin uyguladıkları yönetim biçimidir. Peygamber soyundan gelenlerin her zaman saygıyla karşılandıkları hatta çoğu zaman bu kişilerin isimlerinin alakasız bir şekilde bir çok olayda kullanıldığı bilinmektedir. Emevi-Haşimi çekişmesinin tarihi ise çok daha eskilere dayanmaktadır. Ayrıca Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesi ile birlikte meşruiyeti tartışılmaya başlanan Emevi iktidarı

⁴ Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*, Kahire 1939, 7/164-166; İbnu'l-Esir, Ebu Hasan Ali b. Muhammed, *İslam Tarihi*, çev. A. Ağırakça ve diğerleri, İstanbul 1985-87, 5/191-193; İbn Abdirabbih, 4/182.

⁵ Yakubi, Ahmed b. Yakub b. Cafer b. Vehb, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut 1960, 65; Taberi, 7/160-161; İbnu'l-Esir, 5/190-191; Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensabu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1978, 3/432.

⁶ Neşvanu'l-Himyari, Ebu Said, *el-Huru'l-Iyn*, Kahire 1948, 188.

siyasi, içtimai pek çok yönden eleştiriye maruz kalmıştır⁷. Zeyd b. Ali'nin dedelerinin kılıçtan geçirildiği ve sonraki tarihi olaylarda önemli etkisi olan Kerbela hadisesi gibi üzücü bir olayı gerçekleştiren ve iktidarı şiddet ve zorbalık yoluyla gasp etmiş, peygamber ailesinin düşmanları, mübarek zatların katilleri, kutsal değerlere hürmetsizlik eden kimseler olarak görüldüğü belirtilen⁸ Emevilerin özellikle Ali oğullarına yönelik uyguladıkları kötü politikalar ve Ali oğullarının toplum içerisindeki karizması, halkın Emevi iktidarına duyduğu tepki ile bir araya gelince Emevi iktidarının sonunu getiren bir takım siyasi hareketler kaçınılmaz olmuştur. Zeyd b. Ali'nin isyanının ve sonradan itikadi bir yapıya kavuşan Zeydi hareketin, Emeviler döneminin siyasi ve sosyo-kültürel şartlarının neticesinde ortaya çıktığını söylemenin daha doğru olacağı kanaatini taşımaktayız.

3. Zeydiyye'nin Teşekkül Süreci

Zeydiyye'nin dini ve siyasi bir hareket olarak başlangıcı hemen hemen bütün kaynaklarca Zeyd b. Ali'ye dayandırılmaktadır. Bu doğru olmakla birlikte Zeydiyye'nin diğer mezheplerde olduğu gibi belli bir süreç içerisinde teşekkülünü tamamladığını belirtmek gerekmektedir. Bu çerçevede Zeyd b. Ali ile başlayan ve Kasım b. İbrahim er-Ressi (246/860)'ye kadar geçen dönem Zeydilik açısından büyük önem taşımaktadır. Zeydiyye'nin 246/860 yılından önce teşekkül ettiğini söylemek mümkün olmakla birlikte özellikle elimizdeki Zeydi kaynakların bu tarihten itibaren yazılmış olması, bu sürecin tam olarak aydınlatılmasını zorlaştırmaktadır.

a. Zeyd b. Ali ve İlk Zeydi Hareketler

İktidar mücadelesi olarak da nitelendirilebilecek bu hareketlerin ilki ve en önemlisi Zeyd b. Ali'nin Emevilere karşı gerçekleştirdiği isyandır. Ortaya koyduğu farklı görüşleri ile yeni bir hareketin doğmasına sebep olan Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebi Talib⁹ 80/699 yılında Medine'de doğmuştur. Önce babası ardından kardeşi Muhammed Bakır'ın eğitiminden geçen Zeyd b. Ali, daha sonra Hicaz ve Irak bölgelerini dolaşarak başta Kufe olmak

⁷ Emeviler döneminin mezhepler tarihi açısından bir değerlendirilmesi için bkz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, 4-12.

⁸ Onat, *Emeviler Devri*, 9.

⁹ İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said el-Endülüsî, *Cemheretü Ensabi'l-Arab*, Beyrut 1983, 56.

üzere bir çok şehri gezmiş, Vasil b. Ata ve Ebu Hanife gibi döneminin önemli kişileriyle görüşerek bilgi ve tecrübesini arttırmıştır¹⁰. Yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden dolayı 121/739 yılında Kufe'ye yerleşerek halktan biat alan ancak isyan günü taraftarlarının çoğunluğunun kendisini terk etmesi üzerine zayıf düşen Zeyd b. Ali 122/740 yılında Kufe'de öldürülmüştür¹¹.

Her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanan bir isyan olsa da Zeyd b. Ali'nin bu hareketinde Zeydilik açısından bazı önemli hususlar dikkat çekmektedir. Kendisine gelenlerden Ehl-i Beyt'e bağlı kalacaklarına ve haklarını geri onlara iade edeceklerine dair biat alan Zeyd, onları Allah'ın kitabına, peygamberin sünnetine, zulmedenlere karşı cihada, mahrumların haklarını geri almaya, zulmü ortadan kaldırmaya ve Ehl-i Beyt'e yardım etmeye çağırıyordu¹². Halktan biat almasından, zikrettiğimiz gibi Hişam'la aralarında geçen konuşmalardan ve Hişam'ın hilafet iddiasında bulunduğunu söylediği zaman, bunu reddeden bir görüş ileri sürmemesi gibi nedenlerden dolayı imametini kendi hakları olduğuna inandığı anlaşılan Zeyd'in isyanındaki önemli bir olay da taraftarları ile arasında geçen Ebu Bekir ve Ömer hakkında ki konuşmadır. Bu iki halife hakkında görüşlerini soranlara Zeyd "bu ikisi hakkında iyilikten başka bir şey söylemem, babamdan da onlar hakkında iyilikten başka bir şey duymadım"¹³ şeklinde cevap verince yapılan itirazlar üzerine Zeyd tekrar, bütün insanlardan çok hilafete biz layıkız, onlar bizden bunu aldılar, ancak onlar Kuran ve sünnetle hükmedip insanlar arasında adaletli oldukça bu davranışları onları küfre götürmez¹⁴ diyerek karşılık vermiştir.

¹⁰ Zeyd b. Ali'nin hayatı hakkında bkz. İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut 1994, 4/12; İbn Abdırabbih, 4/482-488; el- Haruni, Yahya b. Hüseyin. Harun, *el-İfade fi Tarihi Eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Y. Salim İzzan, Sa'de 1996, 61-67; Muhammed Ebu Zehra, *İmam Zeyd*, çev. S. Parlak-A. Karababa, İstanbul 1993, 33 vd.; el-Vecihi, Abdüsselam b. Abbas, *A'lamu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, Amman 1999, 439-444.

¹¹ İbn Sa'd, 4/13; İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmame ve's-Siyase*, thk M. ez- Zeyni Kahire 1967, 2/104; Taberi, 7/181;ed-Dineveri, Ebu Hanife Ahmed b. Davud, *Ahbaru't-Tıval*, thk. Vilademir Circus, Leyden, 1888, 345.

¹² Taberi, 7/171; Belazuri, 3/434; İbnu'l-Esir, 5/194.

¹³ el-Bağdadi, Ebu Mansur Abdu'l-Kahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E.R. Fiğlalı, Ankara 1991, 29; İbnu'l-İmad, Ebu'l-Fellah Abdulhay, *Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, Beyrut trz., 1/158.

¹⁴ Taberi, 7/180-181; İbnu'l-Esir, 5/202-203; el-Müeyyidi, Muhammed b. Mansur, *et-Tuhaf Şerhu Zülef*, Sana 1997,69.

Bu olaylar, Zeydiyye'nin en önemli görüşlerinden birini oluşturan efdal ve mefdul imam anlayışının temelini oluşturmaktadır. Burada, hilafet için gerekli vasıflara sahip biri dururken daha az faziletli birisinin imam olabileceği düşüncesi yer almaktadır. Ayrıca Zeyd'in hilafet için veraset yolunu değil fazileti ön planda tuttuğu anlaşılmaktadır. Ona göre Ali b. Ebi Talib, Ebu Bekir ve Ömer'den daha faziletlidir. Fakat Kuran ve sünnetle hükmedip insanlar arasında adaletli davrandıkça bu onların halifeliliği için bir engel değildir¹⁵. Burada daha az faziletli olanın seçilmesinde önemli olan Müslümanların maslahatıdır¹⁶. Bu durum Zeydi düşüncenin şekillenmesinde büyük önem taşımaktadır¹⁷.

Bir başka önemli husus ise imamette aranan şartlarla ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarda Zeydiyye'ye göre imam olacak kişinin bizzat kılıcını çekerek mücadeleye atılması gerektiği hususu özellikle belirtilmektedir¹⁸. Nitekim Kербela faciasından sonra Ali oğullarından ilk isyan eden kişinin Zeyd b. Ali olmasını, onun bu düşüncesinin bir tezahürü olarak yorumlamaktayız. Ayrıca kardeşi Muhammed Bakır'ın Zeyd'in bu tutumu karşısında "Senin görüşüne göre baban imam değildir. Çünkü kendisi imam olmak için huruc etmemiştir." diyerek itiraz etmesi¹⁹ onun imamet için huruc etme şartını savunduğunu doğrulamaktadır. Zeyd'in bu tutumu kendinden sonra gelen Zeydiler üzerine önemli bir etki bırakmıştır. Çünkü daha sonra gelen Zeydiler her fırsatta isyana kalkışarak imamet mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Ayrıca bize göre Zeyd bu tutumu ile takiyye ve gizli imam fikrini ortadan kaldırdığı gibi imametin belli bir aileye veya kabileye hasredilmesi fikrine de yeni bir boyut kazandırmıştır.

¹⁵ Taberi, 7/181; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 29; İbn İbbad, Said, *Nusratu Mezahibi'z-Zeydiyye* thk. Naci Hasan, Bağdat 1975, 171.

¹⁶ Şehristani, 1/180.

¹⁷ Zeyd'in bu yaklaşımını, İslam'ın gerçek ve realist imamet nazariyesi olarak değerlendiren Atay, çok pratik ve kolay çözüm yolu olduğunu belirttiği bu yöntemle halkın işlerinin aksamayacağını seçilen halife meşru olduğu için meşruiyet sorununun kalmayacağını ve en faziletliyi arayalım derken toplumun idarecisz kalmayacağını söylemektedir. Bkz. Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara 1983, 88.

¹⁸ Bağdadi, *Kitabu Usulu'd-Din*, İstanbul 1928, 280; Neşvanu'l-Himyeri, 188; Ayrıca Zeydiyye'ye göre imamda aranan şartlar için bkz. Kasım b. Muhammed b. Ali, *Kitabu'l-Esas li Akaidi'l-Ekyas*, thk. Abdullah El-Haşimi, Sa'da 2000, 145-148.

¹⁹ Şehristani, 1/181.

Zeyd b. Ali'nin bu isyanından sonra Zeydi hareket oğlu Yahya b. Zeyd (98-125/716-743) tarafından Horasan bölgesine taşınmıştır²⁰. Babasının isyan hareketinde de yer alan taraftarlarının uyarısı üzerine sırasıyla Medain, Rey ve Serahs'a giderek²¹ buralarda gizlenmiştir. Velid b. Yezid b. Abdilmelik'in halife olması üzerine Belh'e giden Yahya, burada Horasan valisi Nasr b. Seyyar tarafından bir süre tutuklandıysa da Velid b. Yezid'in emri üzerine Yahya ve taraftarları serbest bırakılmıştır²². Ancak faaliyetlerine son vermesi şartıyla serbest kaldıktan sonra Beyhak'a giderek faaliyetlerine burada devam eden Yahya, ilk planda Nasr b. Seyyar tarafından üzerine gönderilen orduyu bertaraf ederek buradan önce Herat'a ardından da Cürcan'a gittiyse de Nasr b. Seyyar'ın gönderdiği ikinci orduya karşı koyamayarak, yapılan savaşta hayatını kaybetmiş ve taraftarları da öldürülmüştür²³. Yahya b. Zeyd'in faaliyetlerine Horasan bölgesinde devam etmesi, bu bölgede en azından Ali oğullarının sevildiğini ve desteklendiğini göstermektedir.

127/744 yılında Emevilere karşı gerçekleştirilen ancak Zeydi bir hareket olarak nitelendirilemeyecek olan Abdullah b. Muaviye'nin isyanında²⁴ Zeydilik açısından Taberi'nin rivayet ettiği önemli bir ayrıntı bulunmaktadır. Taberi, Zeydiyye'nin elli kişilik bir grup halinde Abdullah b. Muaviye ile birlikte savaştığını nakletmektedir²⁵. Burada bizzat Zeydiyye tabiri kullanılmakta ve Zeydiyye'den ayrı bir grup olarak bahsedilmektedir. Fakat buna dayanarak Zeydiyye'yi o dönemde müstakil bir fırka olarak²⁶ görmek zor gözükmemektedir.

²⁰ Yakubi, 3/67; Taberi, 7/189; Belazuri, 3/453.

²¹ İsfehani, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *Mekatilü't-Talibiyyin*, thk. S. Ahmed Sakar, Beyrut 1987, 153-154.

²² Taberi, 7/228; el-Haruni, İfade, 71; İsfehani, 154.

²³ *Ahbaru'd-Devleti'l-Abbasiyye*, (Müellifi bilinmiyor) thk. A. ed-Duri-A. Muttalibi, Beyrut 1971, 243; Taberi, 7/229-230; İsfehani, 158; El-Haruni, İfade, 70.

²⁴ Abdullah b. Muaviye 127/740 yılında Emevilere karşı isyan etmiş ancak taraftarlarının hezime uğraması üzerine buradan önce Medain'e daha sonra faaliyetlerine bir süre devam ettiği İstahr bölgesine gitmiş fakat sonunda Ebu Müslim el-Horasani tarafından öldürülmüştür. Bu isyanın nedenleri cereyanı ve sonuçları hakkında bkz. Onat, *Emeviler Devri*, 134-137; İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, Ankara 1997, 352-363.

²⁵ Taberi, 5/600,604.

²⁶ Abdullah b. Muaviye'nin yanında yer alan Zeydiler'den ayrı bir grup olarak bahsedilmesi konusunda Doğan, onların kesin olarak bilemediğimiz bazı ayrılcı özellikleriyle müstakil bir grup ola-

Emevilerin yıkılarak Abbas oğullarının iktidara gelmesi Zeyd b. Ali'nin takipçileri açısından farklı bir durum yaratmamıştır. Çünkü başlangıçta Haşim oğulları adına çağrı yapılmış ancak iktidar değişikliğinden sonra Abbas oğulları Ali oğullarına karşı menfi bir tutum sergilemişler ve yönetimden pay vermemişlerdir²⁷. Bunun üzerine kendilerinin aldatıldığını düşünen Ali oğulları hilafet haklarını elde etmek için mücadelelerine devam etmişlerdir. Ali oğulları tarafından Abbasilere karşı girilen ilk isyan Muhammed b. Abdillah (145/762) tarafından gerçekleştirilmiştir. Zeydi olarak bilinen kimselerin bu isyanda onun yanında yer almasından dolayı²⁸ bu isyan bir Zeydi hareket olarak sayılmaktadır²⁹. Kaynaklarda Zeydi imamlar arasında gösterilen Muhammed b. Abdillah³⁰ 145/762 yılında Medine'de ortaya çıkarak isyanını başlatmıştır³¹. En-Nefsü'z-Zekiyye lakabı takılan ve faziletli, dindar, âlim bir kişi³² olarak bilinen Muhammed b. Abdillah hilafetin kendi hakları olduğunu savunmaktadır. Nitekim o, halife Mansur'a yazdığı mektubunda³³ bunu açıkça ifade etmektedir.

Muhammed'in bu mektubuyla ilgili olarak yapılan şu değerlendirmelere katılmamak mümkün değildir; Muhammed, Abbasilerin hilafeti kendileriyle birlikte iddia ettiğini, kendilerinin desteğini aldığını ve sayelerinde başarıya ulaştıklarını, ancak sonuçta Ali oğullarının hilafetin asıl sahipleri olmalarına rağmen iktidara getirilmediklerin belirtir. Aynı mektupta o, hilafet iddialarını Hz. Muhammed'e yakınlıklarına, onun kızı Fatıma'nın vasi, imam, ilk İslam'a giren Hz. Ali'nin çocukları temelinde dayandırmaktadır. Bu durum onun hilafet meselesine dini olmaktan ziyade siyasi açıdan baktığının bir ifadesi olsa gerektir. Nitekim o iddiasında

rak kendilerini muhafaza etmiş olabilecekleri yönünde bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bkz. İsa Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996, 54.

²⁷ Abbasilerin iktidar süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara 1999.

²⁸ Yakubi, 2/378; Taberi, 6/226; Eş'ari, 79; Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murucu'z-Zehab ve Medainu'l-Cevher*, thk. Charles Pellat, Beyrut 1973,4/148; İsfehani, 278.

²⁹ Ancak Zeydilerin dışında bir çok kimsenin de bu isyanda yer aldığı görülmektedir. Bkz. İsfehani, 277-300; Belazuri, Ensab, 3/342-343.

³⁰ El-Haruni, İfade, 73; Nevbahti, 51.

³¹ Yakubi, 2/376; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. E. Z. Ömeri, Riyad 1985, 421; Taberi, 6/183.

³² İsfehani, 233; Dineveri, 381.

³³ Mektubun tam metni için bkz. Taberi, 6/196; İbn Abdirabbih, 5/79-80.

Hız. Ali'nin kendilerini imam veya halife olarak tayin ettiği tezinden hareket etmemektedir³⁴. Zeydilerin dışında diğer bazı unsurların da isyanda yer alması nedeniyle tam bir Zeydi hareket olarak değerlendirmek zor olsa da Muhammed'in Zeydi imamlar arasında sayılması ve Zeydi olarak nitelenen kimselerin bütun olarak bu isyanda yer alması, artık Zeydilerden bir grup olarak söz edilmesini mümkün kılmaktadır.³⁵ Yine Kufe, Hicaz, Irak ve Horasan bölgelerinde Abbasi iktidarından hoşnut olmayan kitlelerin Ali oğulları etrafında toplandıkları görülmektedir. Bu ortamda Abbasilere biat etmeyerek faaliyetlerini gizlice sürdüren³⁶ Muhammed b. Abdullah'ın kendisini imam ilan etmesi ve biat almaya başlaması yeni bir kurtarıcının geliyorması havasını estirmiştir. Sonuçta Emevilerden kurtulmak için Abbasilere bel bağlayan kitleler şimdi de alternatif olarak Muhammed'in etrafında toplanmaya başlamıştır³⁷. Nihayetinde hilafetin kendi hakları olduğuna inanan Muhammed, Abbasilere bu haklarını gasp ettikleri iddiasıyla isyan etmiş fakat 145/762 yılında Mansur'un askerleri ile yapılan savaşta öldürülmüştür³⁸.

Aynı isyanın bir uzantısı olarak Muhammed'in kardeşi İbrahim de Basra'da bir isyana girişmiştir. 143/760 yılında Basra'ya giderek Muhammed adına biat almaya başlayan İbrahim, kardeşi gibi 145/762 yılında Kufe yakınlarında yapılan savaşta öldürülmüştür³⁹. Bu isyanda Zeydiyye'nin İbrahim'in yanında yer aldığı rivayetleri aktarılmaktadır⁴⁰. Mansur'dan sonra Halife Mehdi zamanında Zeydilere karşı müsamahakâr davranıldığı hatta Mehdi'nin bir veziri olan Yakub b. Davud'un Zeydi görüşleri benimseyerek onları önemli görevlere getirdiği

³⁴ Bu değerlendirme ve isyan hareketinin bütünü ile ilgili olarak bkz. Nahide Bozkurt, "Ali oğullarının Siyasal İktidar İstencinde –Abbasiler Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed En-Nefsü'z-Zekiyye'nin İsyanı", *Dini Araştırmalar*, c.5, s.13, 107-118; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001, 218 vd.

³⁵ Doğan, 63.

³⁶ İbn Abdırabbih, 5/75.

³⁷ Faruk Ömer, *El-Abbasiyyun el-Evail*, Beyrut 1930,173-174.

³⁸ Yakubi, 3/111; Taberi, 6/230; İsfehani, 275.

³⁹ Taberi, 6/262.

⁴⁰ Taberi, 6/262; İbn Abdırabbih, 5/85; İsfehani, 354.

rivayet edilmekte ve yine Zeydilerin Kufe'de İsa b. Zeyd'in önderliğinde faaliyetlerde buldukları belirtilmektedir⁴¹.

Bu isyanlardan sonra Kasım b. İbrahim'e gelmeden önce Zeydilik açısından önemli bazı siyasi hareketler cereyan etmiştir. Ancak Zeydilerin yer almış olması ve bazı Zeydi motiflerin bulunması açısından önemli olan bu hareketlere, itikadi bir fırka olarak henüz teşekkülünü tamamlamamış olduğu için, tam anlamıyla Zeydi hareketler demek yerine şimdilik Ali oğullarının hareketleri demek daha doğru olacaktır. Bu çerçevede Hz. Hasan'ın soyundan Hüseyin b. Ali Abbasi halifesi Hadi zamanında 169/785 yılında bir isyan başlatmıştır⁴². Medine valisi Abdülaziz b. Abdillâh'ın Ali oğullarına karşı kötü muamelesinin sebep olduğu ifade edilen⁴³ Hüseyin b. Ali, Yahya ve İdris b. Abdillâh, Abdullah b. Hasan'ın çocukları, İbrahim b. İsmail Tabataba gibi Zeydi olarak bilinen kişileri de yanına alarak sabah namazında mescide gelip müezzinden "hayye ale hayri'l-amel" ifadesiyle beraber ezan okumasını isteyerek harekete geçmiş⁴⁴ Mekke'ye doğru hareket ettiği esnada Fah vadisinde⁴⁵ yapılan savaşta feci şekilde öldürülmüşlerdir⁴⁶. Bu savaştan kurtulan İdris b. Abdillâh Mısır'a gitmiş ve onun soyundan gelenler burada İdrisiler devletini kurmuşlardır⁴⁷. Yahya b. Abdillâh ise Taberistan bölgesine giderek faaliyetlerine burada devam etmiştir. Görüldüğü gibi bu isyanda Zeydi olarak bilinen kişiler ön plana çıkmaktadır⁴⁸. Ayrıca ezanda "hayye ale hayri'l-amel" ibaresinin söylenmesinin⁴⁹ Zeydilik açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz.⁵⁰

⁴¹ Taberi, 6/381-382; İsfehani, 416/417; Ayrıca Mehdi zamanında uygulanan bu politika hakkında bkz. M. Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşim Oğulları*, İstanbul, 1999, 34-38.

⁴² Yakubi, 3/137; Taberi, 6/410; er-Razi, Ahmed b. Sehl, *Ahbaru Fah ve Haberu Yahya b. Abdillâh ve İdris b. Abdillâh*, thk. Mahir Cerrar, Beyrut 1995, 132.

⁴³ Taberi, 6/410-411.

⁴⁴ Razi, *Ahbaru Fah*, 137-138; İsfehani, 446.

⁴⁵ Yakut el-Hamevi, Şahabuddin Ebi Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldan*, thk. F. Abdülaziz el-Cüdi, Beyrut 1990, 4/269.

⁴⁶ Razi, *Ahbaru Fah*, 156; Taberi, 6/417; Mesudi, 4/185; Eş'ari, 80.

⁴⁷ Yakubi, 3/137; Razi, *Ahbaru Fah*, 164; Belazuri, 3/355.

⁴⁸ Bu isyanda yer alan Zeydi isimler için bkz. Razi, *Ahbaru Fah*, 134-136, İsfehani, 446; el-Haruni, *İfade*, 93.

⁴⁹ Zeydiler'de okunan ezanın şekli hakkında bkz. el-Emir Hüseyin b. Bedruddin, *Yenabiu'n-Nasiha fi Akaidi's-Sahihâ*, thk. M. b. Zeyd el-Mahatvari, Sana 1999, 529; Ayrıca bu ibare hak-

Erken dönem Zeydi tarihi açısından dikkate değer bir hareket de İbn Tabataba olarak bilinen Muhammed b. İbrahim ve Ebu's-Seraye isyanıdır. 199/815 yılında Kufe'de ortaya çıkarak kendisine davette bulunan Muhammed b. İbrahim'in⁵¹ bu isyanı da merkezi otorite boşluğunu ve devletin zayıf düşmesini fırsat bilen Ali oğullarının hilafeti ele geçirmek için giriştikleri isyanlardan biridir⁵². "er-Rıza min Al-i Muhammed"e biate, kitap ve sünnet ile amel etmeye iyiliği emir ve kötülükten nehye davet ederek⁵³ isyanını başlatan Muhammed b. İbrahim 199/814 yılında Ebu's-Seraye tarafından zehirlenerek öldürülmüş⁵⁴ ve hareketin kontrolü Ebu's-Seraye'ye geçmiştir. Hareketin liderliğine henüz bir çocuk olan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i getiren⁵⁵ Ebu's-Seraye uzun bir mücadeleden sonra 200/815 yılında yakalanarak öldürülmüştür⁵⁶. İsyanda yer alan Zeydilerin yanı sıra Ebu's-Seraye'nin Muhammed b. İbrahim ile buluşmak için Kufe'ye giderken Hüseyin'in kabri yanındaki insanlara, burada toplanan Zeydiler bana gelsin⁵⁷ diye seslenmesi üzerine bir grup insanın onun yanına geçmesi ayrıca Hasan b. Hüseyin'in askerlere, "Ey Zeydi topluluk" şeklinde hitap etmesi⁵⁸ Zeydiyye kelimesinin artık belli bir grup için kullanıldığının göstergesi olarak⁵⁹ kabul edilebilir.

kındaki rivayetleri ihtiva eden müstakil bir eser bulunmaktadır. Bkz. Ebi Ubeydullah Muhammed b. Ali el-Alevi, *el-Ezan bi Hayyi ale Hayri'l-Amel*, thk. Y. Salim İzan, Sa'da 1997.

⁵⁰ Bkz. Doğan, 65.

⁵¹ Halife b. Hayyat, 559; Taberi, 7/117; Razi, *Ahbaru Fah*, 158.

⁵² İsyanın nedenleri ve seyri hakkında bkz. Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı –Me'mun Dönemi-*, Ankara 2002, 64-68.

⁵³ Taberi, 7/117; İsfehani, 523.

⁵⁴ Yakubi, 2/445; Taberi, 7/118; İsfehani'ye göre Muhammed hastalıktan ölmüştür. Bkz. Makatil, 531.

⁵⁵ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Mearif*, thk. Servet Akkaşe, Mısır 1992, 338, Haife b. Hayat, 560.

⁵⁶ Yakubi, 2/447; Taberi, 7/122; İsfehani, 549.

⁵⁷ İsfehani, 522.

⁵⁸ İsfehani, 527.

⁵⁹ Konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Doğan, 67-69.

219/834 yılında ise Muhammed b. Kasım b. Ali Horasan'da ayaklanmış ancak Abdullah b. Tahir ile yaptıkları savaştan sonra yakalanarak Bağdat'a getirilip hapsedilmiştir⁶⁰. Muhammed b. Kasım'ın Zeydi-Carudi görüşleri benimsediği, adalet ve tevhidi savunduğu⁶¹ şeklindeki rivayetler ayrıca hayatının son kısmı hakkında bilgi olmadığı için Zeydiyye'den bir grubun onun ölmediğine ve tekrar döneceğine⁶² ilişkin görüşleri, Zeydiyye'nin kelami bir ekol olarak da şekillendiğinin bir işareti olabilir.

b. İlk Zeydi Fikirler ve Alakalı Şahıslar

Hilafetin kendi hakları olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Zeydilerin erken dönem tarihleri önce Emevilere sonra da Abbasilere karşı vermiş oldukları bir siyasi mücadele tarihine dönüşmüştür. Dolayısıyla iktidara karşı fiili direniş yolunu seçen Ali oğulları⁶³ şeklinde tanımlanan Zeydiler, siyasi temele dayalı olarak başlattıkları hareketlerine zamanla itikadi bir boyut kazandırarak teşekkül süreçlerini tamamlamışlardır.

Siyasi tarihlerinden yukarıda kısaca bahsettiğimiz Zeydiyye'nin teşekkül sürecini sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için bu süreç içerisinde yer alan ilk Zeydi şahıslar ve savundukları fikirlerin ayrıca ele alınması gerekmektedir. Ancak çok farklı konularda görüşleri aktarılan bu şahısların Zeydilik'le alakalarını kurabilmek için onların imamet merkezli görüşlerinin esas alınması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu çerçevede ele alınması gereken ilk şahıs Zeyd b. Ali'dir. Zeydiyye'nin kurucusu olarak kabul edilen Zeyd'in savunduğu en önemli husus Ebu Bekir ve Ömer hakkındaki görüşüdür. Daha önce belirttiğimiz gibi, onun bu iki şahıs hakkında olumlu düşünceler öne sürmesi Zeydiyye'nin İmamet nazariyesinin⁶⁴ temelini

⁶⁰ Taberi, 7/223-224; Eş'ari, *Makalat*, 82, Geniş bilgi için bkz. Semire Muhtar el-Leysi, *Cihadu's-Şia*, Beyrut 1978, 380-389.

⁶¹ İsfehani, 578.

⁶² Eş'ari, *Makalat*, 82.

⁶³ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, 31.

⁶⁴ Zeydi imamet nazariyesine göre imamet için en faziletli yani efdal olan kişi varken daha az faziletli olan yani Mefdul kişinin imameti de caizdir. Dolayısıyla efdal olan Ali b. Ebi Talib varken Mefdul olan Ebu Bekir ve Ömer'in imameti de caizdir. Eş'ari, *Makalat*, 65, Şehristani, *el-Milel*, 1/180; İbnu'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya, *el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, thk. M. Cevad Meşkur, Beyrut 1990, 96.

oluşturmuştur. Bütün Şii fırkalar tarafından benimsenen, İmametini Ali-Fatıma soyuna ait olması fikrinin Zeyd b. Ali'nin düşüncesinde de yer aldığı görülmektedir.⁶⁵ Zira Zeyd, Ali b. Ebi Talib soyundan gelmesinin hilafet için yeterli olduğunu düşünmektedir. Zeyd b. Ali tarafından temeli atılan bir başka önemli husus da imametini huruc şartına bağlanmasıdır. Onun kardeşiyle yaptığı konuşmadan⁶⁶ bu açıkça anlaşılmalıdır.⁶⁷

Kaynaklarda ilk dönem Zeydi isimler arasında zikredilen ve Zeyd b. Ali ile birlikte hareket edenlerden birisi Ebu'l-Carud Ziyad b. Münzir (150/767)dir.⁶⁸ Zeydiyye'nin Carudiye fırkasının lideri olarak gösterilen Ebu'l-Carud ve arkadaşları, Hz. Peygamberin kendisinden sonra Ali b. Ebi Talib'i ismen değil, vasıfları ile imamete tayin ettiğini, sahabe'nin Ali'ye uymayı terk ederek delalet ve küfre düştüğünü, Ali'den sonra imamın Hasan sonra Hüseyin olduğunu, onlardan sonra da bu ikisinin soyundan alim, faziletli olan her kim kendi adına davette bulunursa onun imam olacağını savunurlar.⁶⁹ Kaynaklarda Ebu Halid el-Vasiti, Fudeyl er-Rassan, Mansur Ebi'l-Esved gibi isimler Ebu'l-Carud ile birlikte zikredilir.⁷⁰ Ayrıca Nevbahti, Carudiyye'den bahsederken bunların tümünün Zeydiyye adını aldığını ancak kendi aralarında Kuran, Sünnetler, ahkâm ve miras hükümleri hususunda ihtilafa düştüklerini belirtirken⁷¹ Şehristani, onların Ebu Bekir ve Ömer konusundaki görüşleriyle Zeyd b. Ali'ye muhalefet ettiklerini ifade eder.⁷²

⁶⁵ Neşvanu'l-Himyeri, 198.

⁶⁶ Şehristani 1/182.

⁶⁷ Zeydi İmamet anlayışında imamın bizzat meydana çıkarak imametini ilan etmesi gerekmektedir. Bkz. Bağdadi, *Usulu'd-Din*, 285; Kasım b. Muhammed, *el-Esas*, 147; Neşvanu'l-Himyeri, 188.

⁶⁸ Ebu'l-Carud hakkında bkz. İbni Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakub, *el-Fihrist*, tahkik Rıza Teceddüd, yz. 1988, 226-27; et-Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Ali, *el-Fihrist*, tahkik Muhammed Sadık, Beyrut 1983, 102; Nevbahti, 48-49.

⁶⁹ Naşi el-Ekber, 42; Eşari, *Makalat*, 67.

⁷⁰ Naşi el-Ekber, 42; Nevbahti, 48; Şehristani, 1/185.

⁷¹ Nevbahti, 49.

⁷² Şehristani, 1/184.

Teşbih anlayışını benimsediği ve Allah'ın insan suretinde bir cismi olduğu⁷³, ayrıca Allah'ın bu dünyada değil de ahirette görüleceği gibi fikirler⁷⁴ ileri süren ilk dönem tefsircilerinden Mukatil b. Süleyman (150/767)ın⁷⁵ Zeydi olduğu belirtilmektedir.⁷⁶ Ancak onun Zeydilik'le ilgisi konusunda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Mukatil b. Süleyman'dan sonra Ali oğullarıyla birlikte hareket eden ve kaynaklarda Zeydiyye'nin önde gelen isimlerinden ve İcliyeye gurubunun lideri olarak gösterilen Harun b. Said el-İclî⁷⁷, Salihyye veya Butriyye olarak isimlendirilen gurubun iki lideri olarak gösterilen Hasan b. Salih b. Hayy (169/786) ve el-Ebter lakaplı Kesiru'n-Neva'nın⁷⁸ isimleri karşımıza çıkmaktadır. Bunlar peygamberden sonra en faziletli ve imamete en layık kişinin Ali olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre Ali kendi rızasıyla imameti Ebu Bekir ve Ömer'e bırakmıştır. Dolayısıyla onun razı olduğu şeyden bizim de razı olmamız gerekir. Yine bunlara göre Hasan ve Hüseyin'in evlatlarından âlim, zahid, cesur her kim imametini ilan ederse o imam olacaktır.⁷⁹ Mefdulun imametinin meşruluğunu ilk öne süren kişi olarak gösterilen⁸⁰ Hasan b. Salih b. Hayy'ın biraz farklı olarak Ali'yi üstün tutmakla birlikte bütün sahabeyi dost kabul ettiği ve imametnin bütün Kureys'e ait olduğunu savunduğu belirtilmektedir.⁸¹ Muhammed b. Abdillan'ın isyanında yer alan⁸² Hasan b. Salih ve diğerleriyle ilgili aktarılan bu bilgiler sonraki dönem kaynaklarında yer

⁷³ Hayyat., Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Muhammed el-Mu'tezili, *Kitabu'l-İntisar ve'r-Redd ala Ravendi*, Beyrut 1993, 67; Eş'ari, 152-3.

⁷⁴ Malati, Ebi'l-Huseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbih ve'r-Redd ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bid'a*, tahkik, M. Zahid el-Kevseri, 1968, 60-61; ez-Zehebi, Ebu Abdullah, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizanu'l-İtidal fi Nakdi'r-Rical*, tahkik, A. M. el-Becavi, Beyrut 1963, 4/175.

⁷⁵ İbn Sa'd, 5/340.

⁷⁶ İbn Nedim, *Fihrist*, 228; el-Vecihi, *A'lam*, 1046.

⁷⁷ Nevbahti, 50.

⁷⁸ Eş'ari, 68; Naşi el-Ekber, 43; Şehristani, 1/187; Şehristani Kesiru'n-Neva'yı Ashabu'l-Hadis olarak zikretmektedir. Bkz. *el-Milel*, 1/186.

⁷⁹ Eş'ari, 68-69; Şehristani, 1/188.

⁸⁰ Er-Razi, Ahmed b. Hamdan b. Ahmed Ebu Hatim, *Kitabu'z-Zine*, Tahkik, A. S. Es-Semerrai, Bağdat, 1982, 302.

⁸¹ İbn Hazm Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasil fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, thk. M. İ. Nasır-A. Umeyra, Beyrut 1996, 2/266.

⁸² İsfehani, 295.

aldığı için bu fikirlerin sonradan bunlara atfedilmesi ihtimalini de unutmamak gerekmektedir. Zikredilen bu isimlerle birlikte Ali'yi üstün tutan ve insanları Ali'nin imametine davet eden, bununla birlikte Ebu Bekir ve Ömer'in imametini kabul edip Osman, Talha ve Zübeyr'den uzak duran ayrıca Ali oğulları arasından ayırım yapmaksızın huruc eden kişi ile birlikte olmayı gerekli gören Salim b. Ebi Hafsa, el-Hakem b. Uteybe, Seleme b. Kuheyl ve Ebu'l-Mikdam Sabit b. el-Haddad isimleri de ilk Zeydi şahıslar arasında zikredilmektedir.⁸³

Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmayan ama diğerlerine oranla görüşleri daha fazla aktarılan ilk Zeydi şahıslardan biri de Süleyman b. Cerir'dir. Zeydi fırkalardan biri olarak görülen Süleymaniyye'nin de lideri olarak gösterilen Süleyman b. Cerir'e⁸⁴ göre imamet bir şura işidir ve ümmetten iki kişinin mutabakatı ile gerçekleşebilir.⁸⁵ Ona göre Ali, peygamberden sonra en üstün ve imamete en layık olan kişidir. Sahabe, Ebu Bekir konusunda hata etmiştir. Ama bu ictihad hatasıdır ve bu hata küfrü ve fasıklığı gerektirmez. Yine o Osman'dan teberri eder ve onu tekfir eder.⁸⁶ O imametın nass ve tayinle değil ictihad yoluyla olacağını ifade eder.⁸⁷ Şehristani, Süleyman ve taraftarlarının Beda ve Takiyye konusunda İmamiyye'yi eleştirdiklerini ayrıca efdal varken mefdulun imametinin caiz olması noktasında bazı Mutezililerin ona uyduklarını belirtmektedir.⁸⁸ İmamet konusundaki görüşlerine ilaveten teşbihi reddettiği belirtilen Süleyman b. Cerir'in, Zeydiyye'nin tevhid esasıyla⁸⁹ ilişkilendirilebilecek nitelikte, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili görüşleri nakledilmektedir. Buna göre O, Allah'ın kendisinden ne aynı ne de gayrı bir ilimle âlim, aynı şekilde bir kudretle kadir olduğunu savunmakta ve diğer sıfatları da aynı şekilde değerlendirmektedir.⁹⁰ İstitaat konusunda da görüş

⁸³ Nevbahti, 50-51.

⁸⁴ Naşi el-Ekber, 44; Eş'ari, 68; İbn Murtaza, *el-Münye*, 97.

⁸⁵ Eş'ari, 68; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 28.

⁸⁶ Naşi el-Ekber, 44; Şehristani, 1/186.

⁸⁷ Naşi el-Ekber, 44.

⁸⁸ El-Milel, 1/186.

⁸⁹ Zeydiyye'nin tevhid esasıyla ilgili olarak bkz. Kasım b. Muhammed, *el-Esas*, 34 vd.

⁹⁰ Neşvanu'l-Himyeri, 148; Eş'ari, 70.

bildiren Süleyman'ın, onun fiilden önce değil ancak fülle birlikte olduğunu savunduğu nakle-dilmektedir.⁹¹

Bu noktada erken dönem Zeydilik'le alakalı şahısların ileri sürdükleri fikirlerin genellikle imamet konusu etrafında şekillendiği görülmektedir. Siyasi kaynaklı bir hareket olan Zeydiyye için bu durum normal görülmektedir. Ancak, İslam düşüncesinde ortaya çıkan fikri hareketlere paralel olarak o dönemde yaşayan Zeydiler de Allah'ın sıfatları, insan fiilleri gibi farklı konularda görüş beyan etmişlerdir.

c. Kasım b. İbrahim ve Zeydi Kelamı'nın Şekillenışı

Her ne kadar Zeyd b. Ali'den itibaren ortaya çıkan şahıslarla birlikte siyasi ve kelami konulardaki Zeydi düşüncesi şekillenmeye başlamışsa da Zeydi fikirleri ilk sistematize eden ve bu konularda, bir kısmı elimizde mevcut, müstakil risaleler yazan kişi Kasım b. İbrahim er-Ressi (246/860)dir. Bu nedenle o Zeydiyye mezhebinin kurucuları arasında Zeyd b. Ali'den sonra ikinci sırada görülmektedir.⁹²

Ebu Muhammed el-Kasım b. İbrahim b. İsmail er-Ressi, 169/785 yılında doğmuştur. Hayatının ilk yıllarıyla ilgili fazla bilgi bulunmayan Kasım'ın Medine'de doğup büyüdüğü anlaşılmaktadır. Kasım'ın faaliyetleri kardeşi Muhammed'in onu kendi adına davette bulunmak üzere Mısır'a göndermesi ile başlamıştır. Zeydi kaynaklar kardeşinin ölümünden sonra 202/817 yılından itibaren Kasım'ın kendi adına davette bulunduğunu, birçok kişinin ona katıldığını, Mekke, Medine, Kufe, Rey ve Taberistan halkından çok sayıda kişinin ona biat ettiğini ve taraftarlarının davetini açıkça ortaya koyması için onu teşvik etmesine rağmen Mısır'da gizlice on yıl kadar kalarak fihki ve felsefi meseleler anlattığını bu arada er-Red ale'-Mulhid isimli eserini yazdığını ifade etmektedir. Mısır'dan sonra Hicaz'a geçen Kasım hayatının sonlarına doğru Medine yakınlarındaki Cebel-i Res'e yerleşerek ilimle meşgul olmuştur. Kasım b. İbrahim 246/860 yılında 77 yaşında Res'de ölmüştür.⁹³ Kasım'ın herhangi bir isyan

⁹¹ İbn Hazm, *el-Fasıl*, 3/33.

⁹² Şerafuddin, Ali b. Abdil'l-Kerim el-Fudayl, *ez-Zeydiyye Nazariyye ve Tatbik*, Amman 1985, 16.

⁹³ Kasım b. İbrahim'in hayatıyla ilgili olarak bkz. el-Haruni, İfade, 114-127; Muhalli, Ebu'l-Hasan, Husamuddin Hamid, b. Ahmed, *Kitabu Hadaiki'l-Verdiyye fi Menakıbyı Eimmeti'z-Zeydiyye*, Yazmadan tıpkı basım, trz., 2/2-14; Abdullah b. Hamza, Ebu Muhammed b. Süleyman, *Kitabu's-Şafi*, Beyrut 1986, 1/264 vd.; İbn Hazm, *Ensab*, 43-44; Carl Brockelmann, *Tarihu'l-*

hareketine girişmediği ancak ilimle meşgul olduğu ve kendisinden sonrakilere ciddi bir fikri alt yapı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Zeydiyye'nin önde gelen imamlarından olan Kasım b. İbrahim ileri sürdüğü fikirleri ve yazdığı eserleriyle ayrı bir ekol olmuş ve kendisinden sonra gelen taraftarları onun adına nispetle Kasımiyye⁹⁴ olarak isimlendirilmişlerdir. Kasımla birlikte akıl ön plana çıkarılarak mezhep esasları Mutezile'ye benzer şekilde tasnif edilmiştir.⁹⁵ Yine Ümit'in de belirttiği gibi ilk dönem Zeydiyye genelde Cebri anlayışa paralel bir yapıdadır. Her ne kadar teşbihin reddi ve Kuran'ın mahluk olduğu gibi bazı konularda Mutezile'ye benzer görüşler ortaya konmuşsa da teşekkül süreci içerisinde Zeydiyye'den Kasım b. İbrahim cebri anlayışın karşısına geçerek⁹⁶ Zeydiyye'yi Mutezile'ye yakın bir çizgiye taşımıştır.

Kelam, fıkıh, tasavvuf, tefsir gibi alanlarda çok sayıda eserler yazmış olan Kasım b. İbrahim'in genelde risale şeklinde olan eserlerinin büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Halen önemli bir kısmı Yemen ve Batı kütüphanelerinde yazma halinde bulunan eserlerinin bazıları ise tahkik edilerek yayınlanmıştır. Kitabü'd-Delili'l-Kebir, Kitabü'd-Delili's-Sağır, Kitabü'r-Redd ale'l-Mülhid, Kitabü't-Tevhid, er-Redd ale İbni'l-Mukaffa, er-Redd ala'n-Nasara, Kitabü'l-Müstersid, en-Nasih ve'l-Mensuh, Usulu'l-Hamse, Kitabü'l-Usuli'l-Adl ve't-Tevhid, Kitabü'r-Redd ale'l-Mücbira, er-Redd ale'r-Rafıza, Kitabü'l-İmame, Siyasetü'n-Nefs eserlerinden bazılarıdır.⁹⁷

Burada kısaca Kasım b. İbrahim'in "şu beş esası bilmeyen sapıtmıştır ve cahildir" dediği ve Usul-i Hamse olarak isimlendirdiği risalesine⁹⁸ değinmek istiyoruz. Bu risalede Kasım beş esası şu şekilde sıralamaktadır;

Edebi'l-Arabi, Arapça'ya çeviren M. F. Hicazi, Kahire 1993, 350-352; el-Vecihi, *A'lam*, 759-764; Eymen Fuat Seyyid, *Tarihu Mezahibi'd-Diniyye fi Biladi'l-Yemen*, Kahire 1988, 228-231; Ümit, 162-175.

⁹⁴ İbn Nedim, *Fihrist*, 193; İbn Murtaza, *el-Münye*, 99.

⁹⁵ Ümit, 46.

⁹⁶ Ümit, 158-159.

⁹⁷ Kasım b. İbrahim'in eserlerinin tamamı için bkz. El-Vecihi, *A'lam*, 760-764; Fuat Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C.1, cüz 3, Arap çev. M.F.Hicazi, 1983, 328-333; Ümit, 169-176.

⁹⁸ Kasım b. İbrahim er-Ressi, *Usulü'l-Hamse*, thk. M. Ammara (Resailü'l-Adl ve't-Tevhid içerisinde), Mısır 1971, 141.

- 1-Allah birdir, onun benzeri bir şey yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır, O gözleri idrak eder fakat gözler onu idrak edemez, o latif ve her şeyden haberdardır.
- 2-Allah zalim değildir. Hiç kimseye kaldıramayacağı yükü yüklemesin ancak günahlardan dolayı azab eder. Hiç kimsenin kendisine itaat etmesine engel olmaz, aksine kendisine itaati emreder. Hiç kimseyi günaha sokmaz aksine ondan men eder.
- 3-Allah, Va'd ve Vaid'ine sadıktır. Zerre miktarı iyiliğin ve zerre miktarı kötülüğün karşılığını verir. Cennete gönderdiği kimse orada ebedi kalıcı olduğu gibi cehenneme gönderdiği kimse de orada ebedi kalıcıdır.
- 4-Kur'an muhkem bir beyandır ve kendisinde çelişki ve ihtilaf olmayan dosdoğru bir yoldur. Resulullah'ın sünneti Kuran'da zikri ve manası olan şeydir.
- 5-Ahkâmın uygulanmadığı, Allah'ın dul kadınlara, yetimlere, âmâlara, müzmin hastalara ve zayıf kimselere tahsis ettiği hakların gasp edildiği bir zamanda ticaret ve malların elden ele dolaşması, helallik ve mutlak serbestlik açısından adil ve iyilik sahibi rahmanın hadlerini uygulayan yöneticilerin dönemlerindeki gibi değildir.

Kasım b. İbrahim tarafından ortaya konan bu beş esastan özellikle ilk üçü Mutezile'nin tevhid, adalet ve el-Va'd ve'l-Vaid prensibiyle örtüşmektedir. Ancak burada el-Menziletü beyne'l-Menziletayn ve Emri bi'l-Ma'ruf ve Nehyi ani'l-Münker prensiplerine karşılık Kuran, sünnet ve Allah'ın hükümlerinin uygulanması ile alakalı iki prensip yer almaktadır. Bir başka önemli husus ise imametle ilgili herhangi bir esas bulunmamasıdır. Hâlbuki sonraki dönem Zeydi akaid kitaplarında imamet konusu özel bir yer tutmakta ve Zeydi esaslar⁹⁹ arasında sayılmaktadır. Kanaatimizce Zeydiyye'nin teşekkül süreci açısından bu durum önemli bir kırılma noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca Zeydi yazarlardan mezhep esaslarını beşle sınırlamayıp sayıyı artıranlar da bulunmaktadır.¹⁰⁰

⁹⁹ Bkz. Kasım b. Muhammed, el-Esas, 144; Emir Hüseyin, *Yenabiu'n-Nasiha*, 323 vd.; *el-İkdu's-Semin fi Ma'rifeti Rabbi'l-Alemin*, thk., Yahya Salim İzzan, Sa'da 1995, 44-45.

¹⁰⁰ Bkz. Muhammed b. Kasım b. İbrahim, *Usulu's-Semaniyye*, thk. Abdullah b. Hamud el-İzzi, Amman 2001; Ahmed b. el-Hasan er-Rassas, *Misbahu'l-Ulum fi Ma'rifeti Hayyi'l-Kayyum el-Ma'ruf bi Selasine Mesele*, thk., M. A. Kafafi, Beyrut 1971.

İktidarı ele geçirmek amacıyla siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan Zeydiyye'nin bu-
raya kadar kısaca ortaya koymaya çalıştığımız teşekkül süreci sonucunda görülmektedir ki
hicri ikinci yüzyılın sonlarına doğru kendilerinden artık müstakil bir gurup olarak bahsedilen
Zeydiyye, Kasım b. İbrahim'le birlikte itikadi bir bünyeye kavuşmuştur. Ancak henüz
Zeydiyye'yi teşekkülünü tamamlamış, kelami ve felsefi görüşlerini sistematize etmiş dolay-
ısıyla din anlayışını kurumsallaştırmış bir mezhep olarak görmemiz yeterli değildir. Çünkü
Zeydi hareketin bundan sonraki seyri, özellikle Taberistan ve Yemen'de Zeydi esaslara daya-
lı hâkimiyet kurma aşaması, Zeydi düşüncenin kurumsallaşması noktasında önemli bir yer
tutmaktadır. Bugün elimizde mevcut olan asıl Zeydi kaynaklar bu dönemlerde kaleme alınmış
ve fikirlerin pratiğe yansıtılmasıyla ortaya, günümüze kadar varlığını sürdürebilen dini bir ekol
çıkıştır.

Burada önemli bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. Erken dönemde kaleme alınan
Makalat ve Milel Nihal türü eserlerde mezheplerin tanımı tasnifi ve tarihi süreçleriyle ilgili
ciddi problemler bulunmaktadır. Bu noktada erken dönem yazarları Zeydiyye'yi Zeyd b. Ali ile
başlatarak teşekkül sürecine değinmeksizin görüşlerini aktarmaya başlamakta ve Zeydi
fırkalar adı altında bir takım guruplardan bahsetmektedirler. Biliyoruz ki büyük oranda 73
firka hadisinin etkisiyle Makalat yazarları mezheplerin sayısını 73'e tamamlamak için zorlama
bir çaba içerisine girmişler ve yukarda bazılarının isimlerini zikrettiğimiz ancak sadece belli
bazı konularda görüş ileri süren şahıslara izafeten firka olarak tanımlanamayacak kişi veya
gurupları ayrı birer firka olarak tasnif etmişlerdir. Bu çerçevede, Eşari (324/936) Zeydiyye'yi
Carudiyye, Süleymaniyye, Butriyye, Nuaymiyye, Ya'kubiyye ve isimsiz bir firka daha ekleye-
rek altı guruba¹⁰¹ ayırırken, Bağdadi (429/1037)¹⁰², Şehristani (548/1152)¹⁰³, Naşi el-Ekber
(293/905)¹⁰⁴, İsfarayini (471/1078)¹⁰⁵ ve Razi (606/1209)¹⁰⁶ ise Carudiyye, Butriyye ve
Süleymaniyye olarak üç guruba ayırmaktadır. Biraz farklı olarak Mesudi

¹⁰¹ *Makalat*, 66-69.

¹⁰² *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-29.

¹⁰³ *el-Milel*, 1/183-187.

¹⁰⁴ *Mesailu'l-İmame*, 45.

¹⁰⁵ *el-İsfarayini*, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsir fi'd-Din*, thk. M. Zahid el-Kevseri, Kahire 1940, 16.

¹⁰⁶ *Fahreddin Razi, İtikadatu Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, thk., A. S. En-Neşşar, Beyrut 1982, 52-53.

(346/957)¹⁰⁷Carudiyye, Mer'iyye, Ebraiyye, Yakubiyye, Akbiyye, Ebteriyye ve Muhammed b. el-Yeman'ın taraftarları olan ayrı bir gruptan, Nevbahti (300/912)¹⁰⁸ de Akviyye, Hüseyniyye ve lcliyye gruplarından söz ederken, Malati (377/987) isim vermeksizin dört Zeydi fırka olduğunu söylemekte ¹⁰⁹ ayrıca Carudiyye'yi ise rafıza arasında saymaktadır. ¹¹⁰ Burada Zeydi fırkalar üzerinde bir ittifak söz konusu olmadığı gibi bu isimlerin her birini ayrı bir fırka olarak görmemiz de mümkün değildir. Bunlar belli bazı görüşler ileri süren şahıslar veya onlarla aynı fikirleri paylaşan küçük guruplardır.

4. Zeydi Düşüncenin İktidara Taşınması ve Sonraki Tarihçesi

Ali-Fatıma soyundan ortaya çıkıp isyan eden kimse ile birlikte hareket etmeyi gerekli gören, takiyye ve gizli daveti benimsemeyerek huruc etme şartını esas alan Zeydiler, Emeviler ve Abbasilere yönelik olarak yürüttükleri iktidar mücadelesinde başarılı olamayınca, Abbasiler döneminde merkezi otoritenin zayıflamasından da faydalanarak faaliyetlerini, kendilerine karşı sempati duyanların daha yoğun bulunduğu bölgelere doğru kaydırmışlardır. İmametın kendi hakları olduğuna inanan Zeydiler için hedef her zaman iktidarı elde etmek olmuştur. Bu doğrultuda onlar Taberistan ve Yemen'de kendi hâkimiyetlerini tesis etme başarısına ulaşmışlardır.

a. Zeydiliğin Taberistan'a Sıçrayışı ve İlk Zeydi Hakimiyeti

Hazar Denizinin güneyinde ve Elbruz dağlarının kuzeyinde bulunan doğusu Cürcan batısı ise Gilan bölgeleriyle çevrili olan Taberistan¹¹¹ bölgesindeki Zeydilerin ilk faaliyetleri

¹⁰⁷ *Murucu'z-Zeheb*, 3/208.

¹⁰⁸ *Fıraku's-Şia*, 51-52.

¹⁰⁹ *et-Tenbih*, 33-34.

¹¹⁰ *et-Tenbih*, 23.

¹¹¹ Taberistan'ın coğrafi konumu ile ilgili olarak bkz. el-Istahri, Ebu İshak İbrahim, *Kitabu'l-Mesalik el-Memalik*, nşr. De Goeje, Leyden 1927, 327; Hamevi, *Mu'cem*, 4/15; İbn İsfendiyar, Muhammed b. el-Hasan, *History of Tabaristan*, İng. Çev. Edward G. Browne, Leyden 1905, 14 vd.; el-Makdisi, Şemseddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşari, *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalil*, Tahkik, De Goeje, Leyden 1906, 355; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ank. 1995, 3 vd. (Ayrıca ilgi bölümlere bkz.).

175/791 yılında Yahya b. Abdillâh'ın taraftarlarıyla birlikte Deyleman'a kaçması ve faaliyetlerine burada devam etmesi ile başlar.¹¹² Hüseyin b. Ali isyanında yer alan Yahya b. Abdillâh Deyleman'a gelmeden önce Yemen'e gitmiş¹¹³ buradan Semerkant'a sonra da Taberistan'a ulaşmıştır.¹¹⁴ Halktan kendisi adına biat almaya başlaması¹¹⁵ üzerine harekete geçen Harun Reşid, Fadl b. Yahya komutasında büyük bir orduyu Yahya'nın üzerine gönderince¹¹⁶ halifenin kendisi ve arkadaşları için eman vermesi şartıyla teslim olmuş ve Bağdat'a getirilmiştir.¹¹⁷ Yahya'dan sora adalet ve tevhid prensibini benimsediği ve Zeydi- Carudi görüşleri savunduğu belirtilen¹¹⁸ Muhammed b. Kasım Zeydiyye'nin ileri gelenleri ile birlikte¹¹⁹ önce Horasan'ın Merv şehrine, buradan da Talekan'a giderek bir hareket başlatmış ancak Abdullâh b. Tahir'in askerleri tarafından yakalanarak hapse atılmıştır.¹²⁰ Muhammed b. Kasım'ın taraftarları ise Kufe, Taberistan ve Horasan taraflarında yaşamaya devam etmişlerdir. Bölgedeki bu hareketlenmeler halkın Zeydileri tanımalarını sağladığı gibi daha sonraki Zeydi faaliyetler için de bir zemin hazırlanmıştır.

145/762 yılından itibaren Müslüman valiler tarafından idare edilmeye başlanan Taberistan'da halkın Tahirilere karşı duyduğu rahatsızlığı dile getirdikleri bir ortamda, kendisine yapılan davet üzerine Taberistan'a geçen Hasan b. Zeyd (270/884)¹²¹ 250/864 yılından

¹¹² Taberi, 6/449; Muhalli, *Hadaik*, 1/182; el-Haruni, *İfade*, 99; Abdullâh b. Hamza, *eş-Şafi*, 1/224.

¹¹³ Razi, *Ahbaru Fah*, 194.

¹¹⁴ Yakubi, 3/140; Ebu'l-Abbas Haseni, *Kitabu'l-Mesabih* (Ahbaru Eimmeti'z-Zeydiyye içerisinde), 55-57.

¹¹⁵ Ebu'l-Abbas Haseni, 55.

¹¹⁶ Taberi, 6/451; Ebu'l-Abbas Haseni, 57; Razi, *Ahbaru Fah*, 198-199.

¹¹⁷ Razi, *Ahbaru Fah*, 201; Ebu'l-Abbas Haseni, 58; Yahya b. Abdillâh'ın faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Yusuf Gökâlp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara 1999, 50-56; Ümit, 136-147.

¹¹⁸ İsfehani, 578.

¹¹⁹ İsfehani, 579.

¹²⁰ Yakubi, 3/198; İsfehani, 582-583.

¹²¹ el-Vecihi, *A'lâm*, 319-320; Abbas Muhammed Muhammed Zeyd, *Teracimu Eimmeti Ehli Beyti'z-Zeydiyye*, Amman, 1997, 34; Ayrıca Taberistan'da Zeydileri iktidara taşıyan nedenlerle ilgili bkz. Gökâlp, 63-67.

252/856 yılına kadar, iki yıllık mücadelesi neticesinde bölgenin tamamını kontrolü altına alarak burada ilk Zeydi hakimiyetini tesis etmiştir.¹²² Dai el-Kebir olarak bilinen Hasan b. Zeyd yirmi yıl kadar iktidarı elinde tuttuktan sonra 270/884 yılında ölmüştür.¹²³ Hasan b. Zeyd'in sosyal yaşantıyı Zeydi Öğretiler doğrultusunda şekillendirmek için çeşitli tedbirler aldığı görülmektedir. Nitekim onun, yayınladığı bir bildiri ile¹²⁴ halka Allah'ın kitabı ve resülün sünnetine uymayı, dinin usulü ve furuu konusunda Ali b. Ebi Talib'den gelenlerle amel etmeyi ayrıca Ali b. Ebi Talib'in herkesten daha faziletli olduğunu beyan etmeyi emretmekte yine halkın Cebriyye ve Müşebbihe'yi savunmasını, adalet ve tevhidi savunanların birbirine tuzak kurmasını Şia'yı aşağılamayı ve Allah'ın düşmanlarıyla Müminlerin emirinin düşmanlarını üstün gösterir mahiyetteki rivayetleri yasaklamaktadır. Aynı bildiride yine onun ibadetlerle ilgili olarak, sabah namazında kunut dualarının ve bismelenin yüksek sesle okunması, cenaze namazında beş tekbir alınması mesh üzerine meshin terki ve ezana "Hayye ale hayri'l-amel" lafzının dâhil edilmesi gibi emirleri sıraladığı görülmektedir.

Hasan'dan sonra kısa bir süre için el-Kaim bi'l-Hak unvanını alan Ebu'l-Hüseyn yönetimi eline aldıysa da¹²⁵ Dai es-Sagır olarak bilinen Hasan'ın kardeşi Muhammed b. Zeyd işbaşına gelmiştir.¹²⁶ 270/884 yılında kardeşinin ölümü üzerine liderliği olarak Taberistan'ı tamamen kontrolüne alan Muhammed b. Zeyd yaklaşık on altı yıl hüküm sürdükten sonra Samanoğulları ile yaptığı bir savaşta aldığı yaraların tesiriyle 287/900 yılında ölmüştür.¹²⁷ Muhammed b. Zeyd'den sonra Zeydi hakimiyeti zayıflamış ve idare bir süre için Samanoğullarının eline geçmiştir. Ancak bu dönemde Deyleman ve Gilan'ın iç kısımlarında İslam'ı yayma faaliyetlerini yürüten ve en-Nasır li'l-Hak veya el-Utruş olarak bilinen Ebu Mu-

¹²² Ebu İshak eş-Şa'bi, *Kitabu't-Taci* (Ahbaru'z-Zeydiyye içerisinde), 21; Hasan b. Zeyd'in iktidar mücadelesinin seyri için bkz. İbn İsfendiyar, 158-173.

¹²³ Taberi, 8/147; İbn İsfendiyar, 187.

¹²⁴ El-Cüşemi, el-Hakim Ebi Said b. Muhassin b. Muhammed, *Muhab min Kitabi Calai'l-Ebsar* (Ahbaru Eimmeti'z-Zeydiyye içerisinde) 127-128; İbn İsfendiyar, 175.

¹²⁵ Ebu İshak eş-Şa'bi, 21.

¹²⁶ İbn İsfendiyar, 188; Ebu İshak eş-Şa'bi, 21.

¹²⁷ Taberi, 8/204; Ebu İshak eş-Şabi, 22; el-Cüşemi, 122; ayrıca onun siyasi faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. İbn İsfendiyar, 187-193.

hammed el-Hasan b. Ali¹²⁸ 301/914 yılında yeniden Taberistan'da Zeydi hâkimiyetini tesis etmiştir. Adaletli yönetimi ile bölge halkının büyük sevgisini kazanan Hasan b. Ali aynı zamanda önemli bir Zeydi kelimcisidir. Onun kelam, fıkıh, edebiyat, felsefe ve hadis alanında meşhur olduğu belirtilmektedir.¹²⁹ İbn Nedim ona ait olduğunu söylediği uzunca bir eser listesi verir.¹³⁰ Bölgenin İslamlaşması için büyük çaba sarf eden Hasan b. Ali oldukça başarılı bir yönetim sergilemiş ve 304/917 yılında ölmüştür.¹³¹ Daha sonra Hasan b. Kasım, Dai ile'l-Hak unvanıyla idareyi eline aldıysa da onun dönemi Utruş'un iki oğlu Ebu'l-Hüseyin Ahmed ve Ebu'l-Kasım Cafer'in neden olduğu iktidar kavgalarıyla geçmiştir. Nihayetinde 316/928 yılında Hasan b. Kasım'ın ölümüyle¹³² Zeydiler bazı bölgelerde varlıklarını sürdürmeye devam etmişler fakat eski nüfuslarını tekrar sağlayamamışlardır. Böylece yaklaşık 65 yıl süren Taberistan'daki Zeydi hakimiyeti sona ermiş ve bölge Büveyhiler'in kontrolüne geçmiştir.¹³³

b.Yahya b. Hüseyin ve Zeydi Düşüncenin Yemen'de Yayılışı

İktidarın kendi hakları olduğuna ve bu hakkın kendilerinden gasp edildiğine inanan Zeydiler, bunları elde edebilmek için yürüttükleri mücadelelerine Taberistan bölgesinin yanı sıra Yemen'de de devam etmişlerdir. Zeydiler bu iktidar özlemlerini hayata geçirebilmek ve kendi görüşleri doğrultusunda yaşantıların şekillendirebilmek için merkezi otoritenin zayıf olduğu dönemleri ve aynı zamanda Ali oğullarına karşı sevgi ve sempati duyulan bölgeleri

¹²⁸ Muhalli, *Hadaik*, 2/28; el-Haruni, *İfade*, 147.

¹²⁹ Muhalli, *Hadaik*, 2/30.

¹³⁰ İbn Nedim, *Fihrist*, 273-274.

¹³¹ Hasan b. Ali'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. el-Haruni, *İfade*, 147-168; Muhalli, *Hadaik*, 30-41; Ebu'l-Abbas Haseni, 75.

¹³² Ebu İshak eş-Şa'bi, 41.

¹³³ Taberistan bölgesindeki Zeydi hakimiyeti hakkında bkz. İbn İsfendiyar, 162 vd.; Gökalp, 61 vd.; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, Basılmamış Doktora tezi, İst. 1998; Wilfred Madelung, "The Alid Rulers of Taberistan, Daylaman end Gilan" *Atti Del Terzo Congresso The Studi Arabic Islamic*, Revello 1966; "Alids of Taberistan Daylaman Gilan" *E.Ir.* VIII, London 1985; *Ahbaru Eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistan Deyleman ve Gilan*, Beyrut 1987; "Ebu İshak eş-Şa'bi on the Alids of Taberistan and Gilan", *J. N. E. S.*, 1967; M. S. Khan, "The Early History of Zaydi Şhi'ism in Daylaman and Gilan" *ZDMG*, Band, 125 (1975); Ahmed Mahmud Subhi, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1984, 188-202.

tercih etmişlerdir. Bu çerçevede İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren İslam'ı tercih eden ve Müslümanların kontrolüne geçen Yemen¹³⁴ Zeydiler için önemli bir merkez olmuştur. Yemen'deki Zeydi hâkimiyeti belirli aralıklarla kesilmiş olsa da Zeydiler önemli bir unsur olarak bu bölgedeki mevcudiyetlerini günümüze kadar devam ettirmişlerdir.

Genel olarak Arap yarımadasının güneybatı kısmından ibaret olan geniş bir bölgeyi kapsayacak şekilde tanımlanan, Yemen'in bugünkü siyasi sınırları dışında, erken dönemdeki sınırlarını kesin hatlarıyla tespit etmek oldukça zor gözükmektedir. Ancak müslüman coğrafyacıların verdiği bilgileri¹³⁵ değerlendirdiğimiz zaman Arap yarımadasının güneybatı bölümünde yer alan ve batıda Kızıldeniz güneyde Aden körfezi ile çevrili, kuzeyde Hicaz doğuda ise Hadramut'a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı ifade etmek için Yemen isminin kullanıldığını söyleyebiliriz.

Daha önce, gizlenmek amacıyla bazı Zeydilerin Yemen'e uğradıkları görülse de Zeydilerin bölgedeki faaliyetleri 280/893 yılında Yahya b. Hüseyin ile birlikte başlamıştır.¹³⁶ Yemen'de ilk Zeydi devletinin kurucusu ve Zeydi düşüncenin önde gelen temsilcilerinden olan, el-Hadi ile'l-Hak lakabıyla meşhur Yahya b. Hüseyin b. Kasım er-Ressi, 245/859 yılında Medine'de doğmuştur.¹³⁷ Çocukluğunun Ress'de geçtiği, babası ve amcası Muhammed b. Kasım'ın yanında yetiştiği belirtilen¹³⁸ Yahya'nın Yemen'e gelişinden önceki hayatıyla ilgili fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda daha ziyade onun bazı kerametlerinden ilim,

¹³⁴ İslamiyet'in Yemen'de yayılışı ile ilgili olarak bkz. Mustafa Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara 1982, 66-118; eş-Şücaî, Abdurrahman Abdulvahid, *el-Yemen fi Sadri'l-İslam*, Dımeşk 1987, 116 vd.

¹³⁵ Yemen'in coğrafi konumu ile ilgili olarak bkz. el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, 5/511; el-Hemedani, Hasan b. Ahmed b. Yakub, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, thk. M. Ali Ekva, Riyad 1974, 49-50; el-İstahri, *Mesalik el-Memalik*, 21; el-Bekri, Abdullah b. Abdilaziz, *Mu'cem ma İsti'cam min Esmâi'l-Bilad ve'l-Mevadiğ*, thk. M. es-Saka, Kahire 1951, 5-7; Makdisi, *Ahsenü'l-Tekasim*, 68-69; Yahya b. Hüseyin b. Kasım b. Muhammed, *Gayetü'l-Emani fi Ahbari'l-Katri'l-Yemani*, thk. S. A. Asur, Kahire 1968, 52; el-Cürafi, Abdullah b. Abdi'l-Kerim el-Yemeni, *el-Muktetaf min Tarihi'l-Yemen*, thk. Zeyd b. Ali el-Vezir, Beyrut 1987, 41-42.

¹³⁶ Neşvanu'l-Himyari, 196; Yahya b. Hüseyin, *Gayetü'l-Emani*, 166.

¹³⁷ el-Haruni, *Ifade*, 128; Muhalli, *Hadaik*, 2/113; el-Vecihi, *A'lam*, 113.

¹³⁸ Abdulfettah Şayef Numan, *el-İmamü'l-Hadi Yahya b. Hüseyin el-Kasım er-Ressi*, ırz. 1989, 77.

zühd ve takvadaki üstünlüklerinden bahsedilmektedir.¹³⁹ Ancak Yahya'nın ilim tahsil etmek için Irak'a gitmesi ve burada çeşitli ilim adamları ile görüşmesi ve 270-275 yılları arasında Taberistan'da kalarak kendini yetiştirmesinin¹⁴⁰ onun düşüncelerinin şekillenmesinde önemli yeri olduğunu görmekteyiz.

İlim öğrenmenin en önemli farz olduğunu söyleyen¹⁴¹ Yahya b. Hüseyin'in Zeydi imamet anlayışına uygun olarak¹⁴² gerçek bir bilgiye sahip bir alim olduğu anlaşılmaktadır. Yahya'nın bir taraftan siyasi mücadelesini yürütürken diğer taraftan ilmi faaliyetlerine devam ettiği ve her fırsatta eserlerini yazmaya çalıştığı görülmektedir.¹⁴³ Zeydi hareketi iktidara taşıyarak Yemen Zeydi devletini kurmasının yanı sıra Yahya b. Hüseyin, Kasım b. İbrahim'den sonra Zeydi düşüncenin en önemli temsilcisi olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁴ Nitekim dedesi Kasım b. İbrahim'e nispetle Kasımiyye olarak da bilinen Yemen Zeydileri Yahya b. Hüseyin'e nispetle Hadeviyye olarak da isimlendirilmektedirler.¹⁴⁵ Yahya b. Hüseyin kendisinden sonra gelen Zeydi alimler üzerinde önemli etkileri bulunan kelami ve fıkhi görüşleri ve Zeydiyye mezhebinin ilk metinleri arasında sayabileceğimiz eserleriyle, erken dönem İslam düşüncesi içerisinde ayrı bir öneme sahiptir.

Yahya b. Hüseyin'in bir kısmı basılmış bir kısmı ise hala yazma halinde bulunan yetmişden fazla eserinin olduğu bilinmektedir. Er-Red ale'l-Mücbirati'l-Kaderiyye, Kitab fihi Ma'rifetullah mine'l-Adl ve't-Tevhid, Kitabu'r-Red ale'l-Hasan b. Muhammed b. El-Henefiyye, Kitabu'l-Cümle, er-Red ala Ehli'z-Zeyğ mine'l-Müşebbihin, Usulu'd-Din, Tesbitu'l-İmame, el-Müsterşid fi't-Tevhid, Kitabu'r-Red ale'l-İmamiyye, Kitabu Menzileti beyne'l-Menzileteyn,

¹³⁹ el-Haruni, *İfade*, 129-130; Muhalli, *Hadaik*, 2/13-14.

¹⁴⁰ Abdullah b. Hamza eş-Şafi, 1/305; Haruni, *İfade*, 134-135; el-Müeyyidi, *et-Tuhaf*, 170; Numan, 78.

¹⁴¹ el-Haruni, *İfade*, 139.

¹⁴² Zeydi imamet anlayışına göre imam, müctehid olmak ve ictihad yapabilmek için gerekli olan bütün ilimlere sahip olmalıdır. Bkz. Emir Hüseyin, *Yenabiu'n-Nasiha*, 429-430; Kasım b. Muhammed, *el-Esas*, 147.

¹⁴³ el-Haruni, *İfade*, 139.

¹⁴⁴ Ali b. Abdilkerim, *ez-Zeydiyye*, 16; Numan, 240; Hasan Hudayri Ahmed, *Kıyamu'd-Devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen*, Kahire 1996, 136-137.

¹⁴⁵ İbn Nedim, 194; Mes'udi, 4/266; Hasan Hudeyri Ahmed, 140.

Mes'eletün fi'l-İlm ve'l-Kudret ve'l-İrade gibi kelami risaleler ve Kitabu'l-Ahkam fi'l-Helal ve'l-Haram, Kitabu'l-Feraiz ve el-Müntehab gibi fıkhi eserlerin yanısıra Kitabu Garibi'l-Kur'an, Meanii'l-Kur'an gibi tefsirle ilgili risaleler onun eserlerinden bazılarıdır.¹⁴⁶

İslam düşünce tarihinin erken dönemi içerisinde Zeydi ve Mutezili düşüncenin aydınlatılması bağlamında Yahya b. Hüseyin'i değerlendirmek daha geniş ve müstakil bir çalışmayı gerektirmektedir. Ancak biz burada Zeydiyye'nin temel görüşlerinin şekillenmesi konusunda onun itikadi ve siyasi görüşlerine değinmek istiyoruz. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Kasım b. İbrahim ile birlikte Zeydi fikirler önemli oranda şekillenmiştir. Fakat Yahya b. Hüseyin'le birlikte Zeydi düşüncenin artık tamamen sistematize olduğu ve belli esaslar halinde tasnif edildiğini görebilmekteyiz. Nitekim Yahya Kitabun fihi Ma'rifetullah mine'l-Adl ve't-Tevhid¹⁴⁷ isimli risalesinde Zeydi düşüncenin esaslarını Tevhid, Adalet, el-Va'd-ve'l-Vaid, Nübüvvet ve İmamet, Emri bi'l-Ma'ruf ve Nehyi ani'l-Münker olarak belirtmektedir.

El-Menziletü beyne'l-Menziletayn prensibi hariç bu esasların Mutezile'nin beş esasıyla aynı olduğu görülmektedir. Ancak Zeydilik açısından buradaki en önemli husus, İmamet ve el-Emru bi'l-Maruf ve'n-Nehy-i ani'l-Münker prensiplerinin beş esas arasında sayılmasıdır. Çünkü Kasım b. İbrahim tarafından belirlenen esaslarla karşılaştırdığımız zaman bu iki prensibin ilk defa Zeydi mezhep esasları arasında sayıldığını görmekteyiz.¹⁴⁸ Ayrıca Yahya'nın belirlediği bu esasların büyük oranda daha sonraki Zeydiler tarafından aynen benimsendiğini¹⁴⁹ göz önünde bulundurduğumuz zaman Zeydi düşüncenin artık Yahya ile birlikte tama-

¹⁴⁶ Yahya b. Hüseyin'in eserleri hakkında bkz. Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi*, 352-355; el-Vecihi, *A'lâm*, 1103-1111, Numan, 98-115; Yahya'nın itikadi konulardaki risalelerin önemli bir kısmı Mecmuu'r-Resaili'l-İmam Hadi adı altında basılmıştır. Bkz. el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin, *Mecmuu'r-Resaili'l-İmam Hadi (Resailu'l-Usuliyye)* thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli, Amman 2001.

¹⁴⁷ Yahya'nın temel itikadi konulardaki görüşlerini ele aldığı bu risalesi Muhammed Ammara tarafından yayınlanmıştır. Bkz. *Resailu'l-Adl ve't-Tevhid* içerisinde, Kahire 1981, 69-86; Ayrıca bkz. Yahya b. Hüseyin *Kitabu'l-Müntehab ve Veyluhu Eydan Kitabu'l-Fünun*, thk. Y. Salim İzzan, Sa'da 1993, 19-20.

¹⁴⁸ Krş. Eşvak Ahmed Mehdi Kuleys, *et-Tecdid fi Fikri'l-İmamet inde'z-Zeydiyye fi'l-Yemen*, Kahire 1997, 77.

¹⁴⁹ Krş. Kasım b. Muhammed, *el-Esas*; Emir Hüseyin, *el-İkdu's-Semin*, er-Rassas, *Misbahu'l-Ulum*.

men şekillendiğini söyleyebiliriz. Bu arada ilk defa Yahya tarafından prensip haline getirilen imamet anlayışına göre, Ali b. Ebi Talib Müminlerin emiri, Müslümanların efendisi, dinin koruyucusu, Resullah'ın yerine en layık olan ve ondan sonra insanların en faziletlisi, peygamberine getirdiklerini en iyi bilen ve Allah'ın emirlerini en güzel şekilde yapandır.¹⁵⁰ Yahya burada Şia'nın geneli tarafından kullanılan Şii argümanları¹⁵¹ aynen kullanarak Ali'nin imametini temellendirmekte ve ehli beyte mensubiyet, fazilet ve liyakat esasını ön planda tutmaktadır. Yine Yahya'ya göre Ali'den sonra, ehli beyt'ten olmaları ve müslümanlar arasındaki faziletlerinden dolayı Hasan ve Hüseyin, kendilerine itaatin zorunlu olduğu adil iki imamdır ve Allah'ın onları üstün kılmalarından dolayı imamet bu ikisinin soyundan çıkmayacaktır. Ayrıca o, bunu kabul etmeyenleri Maide 45 ve 47 ayetlerini delil göstererek fasıklar ve kafirler olarak nitelendirmektedir.¹⁵²

Yine bu prensibe göre imamet Hasan ve Hüseyin'den sonra şarta bağlanmaktadır. Buna göre Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelen, bu ikisinin yolunda giden, muttaki, dürüst, temiz olan, Allah yolunda cihad eden zahid, ne istediğini bilen alim, cesur, cömert, insanlara karşı merhametli olan, ihsan eden, şefkatli, işlerini müşavere eden gizlisi saklısı olmayan, Allah'ın hükümleriyle hüküm eden, imametini açıkça ilan eden ve bu yolda mücadele eden etrafa davetçiler gönderen, zalimlere karşı korku salan, müminlere güvenen fasıklara güvenmeyen, muhtaçlara yardım eden, insanları cihada çağıran kimse imamdır. Kim bu özelliklere sahipse o kendisine itaatin zorunlu olduğu imamdır ve ona yardım etmek ümmet üzerine vaciptir.¹⁵³ Onları terk etmek Müslümanlara helal olmaz. Allah onları terk edenlere azab edecektir. Kim de onlara yardım ederse mükâfatlandırılacaktır. Kim onları dost edinirse Allah da onları dost edinecek, kim onları düşman edinirse Allah da onları düşman edinecektir.¹⁵⁴ Ancak Yahya'ya göre bu özellikleri taşıyan kimselerin imameti nass ve tayinledir. Yani Allah kimi imam olarak seçmiş ve imametle ilgili sıfatları ona vermişse o zamanın imamıdır.¹⁵⁵ Burada Yahya'nın farklı düşündüğü bir nokta da, Zeydi imamları kabul

¹⁵⁰ Yahya b. Hüseyin, *K. Fihi Ma'rifetullah*, 74.

¹⁵¹ Ali b. Ebi Talib'in imameti ile ilgili Şia'nın kullandığı deliller ve değerlendirmesi için bkz. Onat, *Emeviler Devri*, 21-26; el-Müeyyidi, *et-Tuhaf*, 37-39; Abdullah b. Hamza, *eş-Şafi*, 1/102 vd.; Ayrıca bkz. Onat, "Şii İmamet Nazariyesi", *AÜİFD*, XXXII /89-110.

¹⁵² *Kitabun fihi Ma'rifetullah*, 75-78.

¹⁵³ *Kitabun fihi Ma'rifetullah*, 78-79.

¹⁵⁴ *Kitabun fihi Ma'rifetullah*, 80.

dır.¹⁵⁵ Burada Yahya'nın farklı düşündüğü bir nokta da, Zeydi imamları kabul etmeyenleri fasıklar ve kâfirler olarak nitelendirmesidir ki onun bu yaklaşımı Zeydiyye'nin efdal ve mefdul imam anlayışına ters düşmektedir.

Yahya'nın el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker anlayışına göre Allah peygamber soyundan iyi insanlara iyilikle emretmeyi ve kötülükten nehyetmeyi zorunlu kılmıştır. Kuran'da geçen mülk kavramını emir ve nehiy olarak yorumlayan Yahya, bu çerçevede mülkün kendilerine verildiğini ve böylece Allah'ın onları yücelttiğini belirtmekte, mülk sahibi olup da Allah'a karşı gelenleri ise firavunlar ve şeytanlar olarak nitelendirmektedir.¹⁵⁶ Ayrıca Yahya cebri ve teşbihi savunarak tevhid ve adalet sıfatını Allah'tan nefyeden ve kullarının fiillerini Allah'a nispet edenleri zalimler olarak görmekte ve onları, kendi başlarına gelen zulmü "Allah'ın kaza ve kaderidir" demelerinden ötürü eleştirerek, "mademki onlar mabudlarının kendilerine zulmettiğine inanıyorlar öyleyse nasıl oluyor da bu mabuda ibadet ediyorlar" diyerek onların gerçek Allah'a inanmadıklarını iddia etmektedir.¹⁵⁷ Bu eleştiriden sonra Yahya, onların ancak iyi düşünüp doğru bir şekilde inanırlar ve iyiliği emredip kötülükten nehyederlerse Allah'ın onlara yardımcı olacağını¹⁵⁸ söylemektedir.

Zeydi esaslarla ilgili görüşlerine kısaca değindiğimiz Yahya b. Hüseyin önemli bir Zeydi fıkıhçısıdır. O, ictihad etmenin imametın bir gereği olduğu şeklindeki Zeydi düşünceye uygun olarak hareket etmiş ve halkın hak yolda kendisine itaat etmediği devlet başkanının onları terk etmesi gerektiği, atalarından kendilerine kalanlar dışında gayri müslimlerin toprak satın alamayacakları, ehli kitabın kadınları ile evlenmenin haram olduğu, namazda fatihadan

¹⁵⁵ *Kitabun fihi Ma'rifetullah*, 82-83; Hasan ve Hüseyin'den sonraki imamın nass ve tayinle belirleneceği noktasında Yahya diğer Zeydi alimlerden farklı olarak İmamiyye gibi düşünmektedir. Çünkü sonraki Zeydi kelimciler bu hususta nass olduğunu ileri sürmezler. Zeydiyye'nin imamet anlayışına göre Hasan ve Hüseyin'den sonra imamet ortaya çıkma ve davette bulunma ile ilişkilidir. Bkz. Kasım b. Muhammed, 160; Emir Hüseyin, *Ikdu's-Semin*, 52; *Yenabiu'n-Nasiha*, 327-328.

¹⁵⁶ *Kitabun fihi Ma'rifetullah*, 83-84.

¹⁵⁷ *Kitabun fihi Ma'rifetullah*, 85.

¹⁵⁸ *Kitabun fihi Ma'rifetullah*, 86.

sonra “amin” demenin bidat olduğu gibi bir çok konuda kendi görüşlerini ortaya koymuştur.¹⁵⁹ Zeydi fıkhıyla ilgili ilk müstakil eserler yazan Yahya b. Hüseyin’in fıkhî düşüncesinde iki önemli husus dikkat çekmektedir. İlk olarak Kur’an, mütevatir olarak peygamberden nakledilen hadisler ve akli şer’i deliller olarak saymaktadır.¹⁶⁰ Bu şekilde akla ayrı bir önem veren Yahya’nın ikinci olarak hadislerle karşı tutumu dikkat çekmektedir. A.K.Kazı, Zeydi hukuku ile ilgili yaptığı değerlendirmede Yahya’nın Sünni isnatla gelen hadisleri eleştirdiği gibi Şii isnatlı hadisleri de eleştirdiğini ve onun eleştirisini isnat zinciri üzerine değil metin üzerine yoğunlaştırdığını belirtmektedir. Ayrıca o Yahya’nın Kuran’a akla ve kendisi tarafından sağlam olarak kabul edilen diğer hadislerle aykırı olan rivayetleri kabul etmediğini vurgulamaktadır.¹⁶¹

Yukarda kısaca bazılarına atıfta bulunduğumuz kelami ve fıkhî görüşleriyle Zeydi düşüncenin önde gelen temsilcileri arasındaki yerini alan Yahya b. Hüseyin aynı zamanda Zeydi hareketi Yemen’de iktidara taşıyarak bu düşüncenin uzun ömürlü olmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Kanaatimizce İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan fikir hareketlerinin iktidara yakınlıkları veya iktidar olmaları, onların daha kalıcı olmalarına yardımcı olmuştur. bu çerçevede savundukları fikirleri pratik hayata yansıtma imkanı bulmuş böylece kurumsallaşma aşamasını tamamlayarak müstakil bir mezhep hüviyetini tamamlamış ve varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Daha önce belirttiğimiz gibi Medine yakınlarında Res’de yaşayan Yahya b. Hüseyin Sa’da bölgesinde yaşayan Havlanlıların içinde buldukları karmaşa ortamından kendilerini kurtarması ve yönetimi eline alması için, ona haber göndererek davette bulunmaları üzerine Yemen’e gitmiştir.¹⁶² Yemen’e ilk gidişinde Yahya San’a yakınlarındaki Şerefe’ye giderek

¹⁵⁹ Yahya b. Hüseyin’in fıkhî konulardaki görüşleri ile ilgili olarak kendisine ait eserlerine bkz.; *Kitabu’l-Ahkam fi Beyani’l-Helal ve’l-Haram*, I-II, Sana 1990; *Kitabu Müntehab*, Sa’da 1993; Ayrıca bkz. Numan, 243 vd.

¹⁶⁰ *Kitabu’l-Müntehab*, 21.

¹⁶¹ A.K.Kazı, “Notes on the Development of Zaidi Law” *ABR-Nahrain*, II, (Leyden 1960-61) ss.36-40.

¹⁶² Muhalli, *Hadaik*, 2/19; Yahya b. Hüseyin, *Enbau’z-Zaman*, 8; Yahya’nın Yemen’e gidiş sebebi ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir değerlendirmesi için bkz. Hasan Hudayri Ahmed, 57-59; Ayrıca Sa’da bölgesi hakkında Fuad Seyyid burada Havran kabilesinin yaşadığını anarşi ve karmaşanın yoğun ve Abbasilerle ilişkilerinin kopuk olduğunu ve

halktan biat alıp, onlardan Allah'ın kitabı ve nebînin sünneti ile amel etmelerini, hadlerin uygulanmasını, iyiliği emredip kötülükten kaçınmalarını, Allah yolunda cihat etmelerini, zorluk ve sıkıntılara karşı sabretmelerini istemiş fakat kendisine biat edenler arasında itaatsizliğin baş göstermesi ve dinin emirlerinin ihlal edilmesi üzerine Yemen'den ayrılmıştır.¹⁶³ Ancak Yahya, fitnenin yeniden artması üzerine bölge halkının ricasıyla 284/899 yılında Yahya ikinci defa Yemen'e gitmiştir.¹⁶⁴ Burada Emiru'l-Mü'minin ünvanını alan ve Hadi ile'l-Hak olarak vasıflandırılan¹⁶⁵ Yahya önce Sa'da'ya gitmiş Havlan halkı arasında vuku bulan fitneyi ortadan kaldırmış ve zekâtların dörtte birinin yetimler ve fakirler için ayrılmasını emretmiştir.¹⁶⁶ Aynı zamanda adına hutbe okunan ve para basılan Yahya buradan Necran'a gitmiş ve Yam, Şakir, Vadia, Ahlaf halkı ona biat etmiştir. Daha sonra onlarla, aralarındaki anlaşmazlıkları terk edecekleri ve ittifak sağlayacaklarına dair bir anlaşma yapıp barışı sağlayan Yahya Sada'ya geri dönmüştür. Yahya ayrıca burada bulunan gayrı müslimlerle de cizye karşılıklı bir anlaşma yaparak bölgeyi iyice kontrolü altına almıştır. Ertesi yıl ise Berat, Hayvan, Asafit ve Hadane gibi şehirleri ele geçiren Yahya böylece hâkimiyetini iyice güçlendirmiştir.¹⁶⁷

Sa'da merkezli Kuzey Yemen'de kontrolü tamamen ele alarak Zeydi hâkimiyetini tesis eden Yahya, 288/903 yılında yapılan görüşmelerden sonra San'a valisi Ebu'l-Atahiyye lakaplı Abdullah b. Bişr b. Tarif'den şehrin idaresini teslim almıştır.¹⁶⁸ San'a'nın bu şekilde teslimi

kendi aralarında lider seçme hususunda ittifak edemediklerini dolayısıyla Ali oğulları ile irtibat kurduklarını belirtmektedir. Bkz. *Tarihu'l-Mezahib*, 233.

¹⁶³ Muhalli, *Hadaik*, 2/19; Curafi, *el-Muktetaf*, 109

¹⁶⁴ Ali b. Muhammed b. Ubeydullah el-Abbasi el-Alevi, *Siretü'l-Hadi ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1982, 43; el-Curafi, 109; ez-Zebidi, Ebu'z-Ziya Abdurrahman b. Ali er-Raybe eş-Şeybani, *Kitabu Gurretu'l-Uyun bi Ahbari'l-Yemeni'l-Meymun*, thk. Ali el-Ekva, Kahire 1988, 124.

¹⁶⁵ el-Haruni, *Ifade*, 136.

¹⁶⁶ Ali b. Muhammed el-Alevi, 41-42; Muhalli, *Hadaik*, 2/19.

¹⁶⁷ Yahya'nın kendisine merkez olarak seçtiği Sa'da bölgesine hakimiyeti ve buralardaki faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ali b. Muhammed el-Alevi, 67-109; Yahya b. Hüseyin, *Gayetü'l-Emani*, 167-174.

¹⁶⁸ Ali b. Muhammed el-Alevi, 206-211; Muhalli, *Hadaik*, 2/23; el-Yemani, Tacuddin Abdalbaki b. Abdulmecid, *Tarihu'l-Yemen el-Müsemma Behcetü'z-Zaman fi Tarihi'l-Yemen*, thk. Mustafa Hicazi, Beyrut 1965, 36.

bölgede güçlü bir konumda bulunan Ya'furiler ve Tarif oğullarını rahatsız ettiyse de¹⁶⁹ Yahya'nın San'a'daki hâkimiyeti 293/905 yılında Karmatilerin¹⁷⁰ San'a'yı ellerine geçirmesine kadar devam etmiştir. Yahya b. Hüseyin ile birlikte başlayan Yemen'deki Zeydi hâkimiyetinin önüne çıkan engellerden biri olan Karmatiler Zeydi'lerin konumunu oldukça sarsmışlardır. Özellikle kuzey Yemen'de faaliyetlerini sürdüren Karmati liderlerden İbn Havşeb'le birlikte Ali b. Fadl kısa süre içinde civar bölgeleri ellerine geçirdikten sonra Ali b. Fadl 293/905 yılında San'a'yı ele geçirmiş ve üç yıl boyunca bölge Karmatilerin kontrolünde kalmıştır. Bu süre

¹⁶⁹ Nitekim ertesi yıl Ya'fur ve Tarif oğulları San'a'yı kontrolleri altına alarak Abbasi halifesi adına hutbe okutmuşlardır. (Yahya b. Hüseyin, Enba, 25) Yahya'nın Sana ve civarını idaresi altına almak için verdiği mücadele ile ilgili bkz. Ali b. Muhammed el-Alevi, 216-241; el-Yemani, 36-37; ez-Zebidi, 128-129.

¹⁷⁰ Muhammed b. İsmail'in Mehdi olarak yeniden ortaya çıkmasını bekleyen İsmaililer Karmati adı altında (Nevbahti, 61; Eş'ari, 26) dikkat çekmeye başlamışlardır. Karanlık ve yer altında geçen 100 yıllık bir başlangıç döneminin altından İsmaililik 3/9. Yüzyılın ortalarından itibaren çok hızlı bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştır. Bu hareket bir Dailer aracılığıyla yoğun bir propaganda faaliyeti yürüten dinamik bir örgüt biçimindedir. İsmaililer'in 286/899 yılından önceki durumundan söz eden Nevbahti Kufe yakınlarındaki Sevad, Yemen ve Yemame bölgelerinde yoğunlaşmış yüz bin civarında Karmati'nin varlığından söz etmektedir. (Nevbahti, 64) Yemen bölgesindeki Karmati faaliyetleri iki ünlü Dai Ali b. Fadl ve Mansur el-Yemen lakaplı Ebu'l-Kasım b. Ferec b. Havşeb el-Kufi tarafından başlatılmıştır. (Ali b. Hasan el-Hazreci, *el-Ascedü'l-Mesbuk fimen Veliyye'l-Yemeni'l-Muluk*, thk. Süheyl Zekkar, Ahbaru'l-Karamita içerisinde, Şam 1986, 413-414) Bu Dailer Kerbela'da İmam Hüseyin'in türbesini ziyaret ettikleri bir esnada İsmaililik'le tanıştıktan sonra 286/881 yılında Yemen'e giderek buradaki faaliyetlerine başlamışlardır. Bir süre yakın bir işbirliği yapan bu dailer Yemen'de kısa sürede kazandıkları başarının ardından 270/883 yılından itibaren davalarını açıkça yürütmeye başlamışlardır. İbn Havşeb Cebel-i Masvar yakınlarında bir daru'l-hicre kurarak burada faaliyete geçmiş İbn Fadl ise ilk önce Cened'e yerleşerek burayı kendine bir merkez edinmiştir. Bu dailer genellikle dağlık bölgelerdeki merkezlerden faaliyetlerini yürütmüşlerdir. İbn Fadl'ın 293/905 yılında San'a'yı ele geçirmesine kadar neredeyse bütün Yemen'de etkili olmaya başlamışlardır. Bkz. ez-Zebidi, 131-157; Muhammed Hammadi b. Malik, b. Ebu'l-Fedail, *Batiniler'in ve Karmatilerin İcyüzü* çev. İ.H.Erzen, Ankara 1948, 56 vd.; Necmuddin Ammara b. Ali el-Yemeni, *Tarihu'l-Yemen el-Müsemma el-Müfid fi Ahbari Sana ve Zebid*, thk. M. Ali el-Ekva, Zımar 1976, 58 vd.; el-Hazreci, 413-431; Mustafa Öz, *İbn Havşeb, Ali b. Fadl ve İlk Yemen İsmaili Devleti*, trz. Yrz., 5-42; Ferhat Defteri, *İsmaililer-Tarih ve Kuram*, Çev. Ercüment Özkaya, Ank. 2001; Karmatiler hakkında ayrıca bkz. Süheyl Zekkar, *Ahbaru'l-Karamita*, Mısır 1982. Bu eserde Yemendeki Karmati faaliyetlerini anlatan tarihi metinler Zekkar tarafından bir araya getirilerek yayınlanmıştır.

zarfında bölge halkının yoğun talebiyle birlikte Karmatilere karşı savaşmaya başlayan Yahya'nın bu mücadelesinde¹⁷¹ çok da başarılı olduğu söylenemez. 298/911 yılındaki ölümüne¹⁷² kadar 14 yıl bölgede Zeydi hâkimiyetini tesis eden Yahya b. Hüseyin'in ölümüyle birlikte Zeydilik açısından Yemen'de yeni bir döneme girilmiştir.

C. Zeydi Hareketin Sonraki Tarihçesi

Yahya b. Hüseyin'den sonra özellikle Sana ve Sa'da merkezli kuzey Yemen'de Zeydiler kendi inançları doğrultusunda yaşamaya devam etmişler ve her zaman Yemen'deki hakim unsurlardan biri olmuşlardır. Şunu hemen belirtmeliyiz ki Zeydi hareketin tarihi aynı zamanda bir Zeydi imamlar tarihidir. İmama itaatin kaçınılmaz olduğu bu düşünce içerisinde yetenekli ve karizmatik imamların çıkışına paralel olarak Zeydi hareketin ivme kazandığı veya tersi durumlarda ise gerileme sürecine girdiği görülmektedir.

Bu çerçevede Yahya b. Hüseyin ile birlikte yeni bir boyut kazanan Zeydi hareketin Yemen'deki hâkimiyeti oğlu Ebu'l-Kasım Muhammed b. Yahya ile devam etmiştir.¹⁷³ Muhammed hâkimiyetini Necran, Hemdan ve Havlan'a kadar genişletmiş daha sonra 301/913 yılında idareyi kardeşi en-Nasır Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya'ya teslim etmiştir. Karmatilerle yapılan mücadelede¹⁷⁴ önemli başarılar elde eden ve özellikle Kuzey Yemen'in tamamını hâkimiyeti altına alan en-Nasır Ahmed 322/934 yılında Yafuriler¹⁷⁵ tarafından hezimete uğratılınca kadar Sa'da'da imam olarak kalmıştır. ¹⁷⁶ Daha sonra onun oğlu Hasan b. Ahmed

¹⁷¹ Zeydiler'le Karmatiler arasında cereyan eden mücadelelerle ilgili geniş bilgi için bkz. Ali b. Muhammed el-Alevi, 340 vd.; ez-Zebidi, 145-147.

¹⁷² Ali b. Muhammed el-Alevi, 397; el-Haruni, *İfade*, 145; Muhalli, *Hadaik*, 2/25.

¹⁷³ Ebu'l-Kasım'ın hayatı hakkında bkz. Muhalli, 2/43; el-Haruni, *İfade*, 169-170; el-Yemani, 41.

¹⁷⁴ Yahya'nın ölümü üzerine 299/911 yılında tekrar San'a'yı ele geçiren Karmatilerin mücadelesi 302/914 yılında İbn Havşeb'in, 303/915 yılında ise Ali b. Fadl'ın ölümü ile büyük oranda sekete uğramış ve yirmi yıl sonra Karmatilerin bölgedeki etkinliği son bulmuştur. Bkz. el-Hazreci 424-431; ez-Zebidi, 148-154; el-Yemani, 40.

¹⁷⁵ Bölgede güçlü bir aile olan Ya'furiler halife Mu'tasım (218-227) zamanında Yemen valiliği yapan Abdurrahman b. İbrahim el-Hivali'nin torunlarıdır. Abdurrahman ölünce yerine geçen oğlu Muhammed b. Ya'fur ile birlikte Ya'furiler, hicri 4. Yüzyılın sonuna kadar zaman zaman Yemen'de etkili olmuşlardır. Bkz. el-Curafi, 107-108; Hasan Süleyman Muhammed, *Tarihu'l-Yemeni's-Siyasi*, Bağdat 1969, 125-130; Hasan Hodayri Ahmed, 43-50.

¹⁷⁶ Muhalli, 2/46-53; el-Haruni, *İfade*, 171-172; Yahya b. Hüseyin, *Gayetü'l-Emani*, 204-215.

imametini ilan ettiyse de Zeydiler ona değil kardeşi en-Nasır Kasım el-Muhtar'a biat etmişlerdir. Bu esnada 345/956 yılında Kasım el-Muhtar bir süre San'a'ya tekrar hâkim olmuş ancak kardeşler arasında baş gösteren ihtilaf ikisinin de sonunu getirmiştir.¹⁷⁷

Yemen'de kurulan bu ilk Zeydi devletinde dikkat çeken önemli imamlardan birisi de Kasım b. Ali el-İyani'dir. 310/922 yılında doğan Kasım 388/998 yılında kendi adına davete başlayarak etrafa davetçilerini göndermiş ve kısa süre içerisinde Sa'da, Necran Esafit, Rayde ve Zimar gibi önemli şehirleri kontrolü altına almış 289/999 yılında ise San'a'ya girerek adına hutbe okutmuş ve böylece Zeydi hâkimiyetini yeniden canlandırmıştır.¹⁷⁸ Furu ile ilgili bazı meselelerde Hadi'ye muhalefet ettiği söylenen Kasım b. Ali'nin 393/1003 yılında ölümü üzerine yerine oğlu el-Mehdi Lidinillah el-Hüseyn b. Kasım geçmiştir. Elhan, San'a ve Sa'da'yı idaresi altında tutan Hüseyn b. Kasım'ın daha ziyade ilimle ilgilendiği ve 70'den fazla eserinin olduğu ifade edilmektedir. Onun 404/1013 yılındaki ölümünden¹⁷⁹ sonra uzunca bir süre Yemen'deki Zeydi hakimiyeti kesintiye uğramıştır. Bu dönemde fikri açıdan Zeydiyye içerisindeki canlılığın devam ettiği görülmektedir. Nitekim el-Mehdi lakaplı Hüseyn b. Kasım'a nispetle Hüseyniyye olarak isimlendirilen ve onun ölmediğini, tekrar gelip yeryüzünü adaletle dolduracağını ve onun beklenen mehdi olduğunu iddia eden bir grubun ortaya çıktığı¹⁸⁰ belirtilmektedir. Ayrıca bu dönemde Muhtaria ve Mutarrifiyye isimli iki farklı Zeydi gurup daha ortaya çıkmıştır. Bunlardan Mutarrifiyye, tabiat felsefesini benimseyen ve Allah'ın hava, su, ateş ve toprak olarak dört unsuru yarattığını ve alemin bunların karışımından oluştuğunu iddia eden Mutarrif b. Şihab'a nisbet edilmekte ve usuluddin konusundaki görüşleriyle Zeydiyye'den ayrıldıkları yine Zeydilerin çoğunun onları küfürle suçladıkları belirtilmektedir.

¹⁷⁷ Yahya b. Hüseyn, *Gayetü'l-Emani*, 215 vd.; el-Yemeni, 41-43.

¹⁷⁸ Muhalli, 2/60-62, Yahya b. Hüseyn, *Gayetü'l-Emani*, 227-229; Kasım b. el-İyani hakkında bkz. Hüseyn b. Ahmed b. Yakub, *Siretü'l-İmam el-Mansur billah el-Kasım b. Ali b. el-İyani*, thk. A. Muhammed b. el-Habeşi, San'a 1996.

¹⁷⁹ Muhalli, 2/64; el-Yemani, 44-45; Yahya b. Hüseyn, *Gayetü'l-Emani*, 235-239; el-Müeyyidi, *et-Tuhaf*, 202-204; ayrıca Hüseyn b. Kasım'ın mücadelesi ve dönemi hakkında bkz. Müferrih b. Ahmed er-Rabai, *Siretü'l-Emireyni'l-Celileyn el-Kasım ve Muhammed*, thk. R. Seyyid-A.M. Abdülati, Beyrut 1993, 71 vd.

¹⁸⁰ Neşvanu'l-Himyari, 156; Muhalli, 2/64; el-Mütevekkil Ahmed b. Süleyman, *Hakaiku'l-Marife*, thk. R. Seyyid (Siretü'l-Emireyn içerisinde) 345-349; aynı müellif, *el-Hikmetü'd-Duriyye ve'd-Delaletü'n-Nuriyye* (Siretü'l-Emireyn içerisinde) 351-353; İbnu'l-Murtaza, *el-Münye*, 98-99.

Muhtaria'nın ise Ali b. Şühr'ün görüşlerini savundukları Ali'nin imametinin nassu'l-hafi ile tesbit olduğunu, kendilerinden öncekilerin ise buna muhalefet ederek hata ettiklerini ileri sürdükleri, Allah'ın arazları cisimle birlikte yarattığını söyleyerek Mutarrifiyye'ye karşı çıktıkları anlaşılmaktadır.¹⁸¹

Hüseyin b. Kasım'dan itibaren önce 426/1035 yılında Ebu Haşim el-Hasan b. Abdirrahman b. Yahya (431/1040)¹⁸² ardından da Ebu'l-Feth en-Nasır el-Hüseyin ed-Deylemi 438/1046 yılında imametini ilan etmiştir.¹⁸³ Fakat 439/1047 yılından itibaren Yemen'de Fatimilerin uzantısı olarak Süleyhi hanedanlığının hakimiyeti söz konusudur.¹⁸⁴ Süleyhilerle birlikte o zamana kadar Emevi ve Abbasilerin yanı sıra Ziyadiler, Ya'furiler, İsmaililer ve Zeydiler tarafından sağlanan hanedanlıklar Yemen'de kendi idarelerini tesis ettilerse de artık Yemen'de 560/1173 yılında Selahaddin'in kardeşi Turan Şah'ın bölgeyi kontrolü altına alması ile birlikte Eyyubiler daha sonra Tahiriler, Memluklular ve ardından da Osmanlılar Yemen'de yönetimi ellerinde bulundurmuşlardır.¹⁸⁵

Yemen'in içinde bulunduğu bu karmaşık siyasi ortamda Zeydiler gerek imamet ve ictihada dayalı din anlayışlarının getirdiği iktidar olma hevesinden gerekse bölgedeki hakim unsurlardan biri olmalarından dolayı her fırsatta yönetimi ellerine alma çabalarını sürdürmüşlerdir. Bu noktada Yemen'de ikinci Zeydi devletin kurucusu olarak gösterilen İmam el-

¹⁸¹ İbnu'l-Murtaza, *el-Münye*, 98-99; Mutarrifiyye'nin görüşleri ile ilgili bkz. Fuat Seyyid, *Tarihu'l-Mezahib*, 246-254; Bedruddin b. Emiriddin el-Husi, *el-Mutarrifiyye*, Sana 2001, 15-59.

¹⁸² Muhalli, 2/90; el-Yemani, 47.

¹⁸³ Muhalli, 2/104; Yahya b. Hüseyin, *Gayetü'l-Emani*, 246-247.

¹⁸⁴ Süleyhiler'in hakimiyeti ile ilgili olarak bkz. el-Yemani, 49 vd.; ez-Zebidi, 173-202; Yahya b. Hüseyin, *Gayetü'l-Emani*, 247 vd.; Hasan Süleyman Mahmud, 171-219; ayrıca bu dönemdeki zeydi imamlar hakkında bkz. el-Cürafi, 175 vd.

¹⁸⁵ Yemen'de cereyan eden bu siyasi mücadeleler hakkında bkz. el-Curafi, *el-Muktetaf*; Hasan Süleyman Mahmud, *Tarihu'l-Yemeni's-Siyasi*; ez-Zebidi, *Gurretu'l-Uyun*; Ali b. el-Hasan el-Hazreci, *Ukudu'l-Lü'lüyye fi Tarihi'd-Devleti'r-Resuliyye*, thk. M. Ali el-Ekva, San'a 1983; İ. Süreyya Sırma, "Yemen", *İ.A.*, 13/371-384; İ. Süreyya Sırma, *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyamları*, İstanbul 1994; Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti*, İstanbul 1984; hicri 707 yılına kadar geçen olaylar için bkz. Yahya b. Hüseyin, *Gayetü'l-Emani*; İsamuddin Abdurrauf el-Faki, *el-Yemen fi Zilli'l-İslam*, San'a 1982.

Mütevekkil Ahmed b. Süleyman¹⁸⁶ 532/1138 yılında imametini ilan etmiştir. 540/1145 yılında Yemen'e giren Ahmed b. Süleyman önce Sa'da, Necran ve Biladu Cevf gibi bölgeleri ele geçirmiş ardından da 545/1150 yılında San'a'ya girerek elde ettiği hakimiyetini 566/1171 yılına kadar devam ettirmiştir.¹⁸⁷ Onun ardından 593/1195 yılında imametini ilan eden el-imam Mansur billah Abdullah b. Hamza 614/1217 yılına kadar San'a ve Sa'da bölgelerindeki hakimiyetini sürdürmüştür.¹⁸⁸

Bu tarihten itibaren Zeydiler birkaç kez daha Yemen'in idaresinde etkin şekilde söz sahibi olmuşlardır. Bunlardan birinde 945/1538 yılı ve devamında Yemen'in Osmanlı devletine bağlanması üzerine, özellikle gönderilen valilerin beceriksizlikleri nedeniyle, Zeydi imamlardan önce el-Mutahhar b. Serefuddin Osmanlı paşalarına karşı direnişe geçmiş ardından da İmam Mansur billah Kasım b. Muhammed'in 1006/1597 yılından 1029/1619 yılına kadar sürdürdüğü mücadeleler Zeydi tarihi açısından önemli bir dönemi başlatmıştır. Nitekim onun oğlu imam el-Müeyyid Muhammed b. Kasım'ın 1054/1644 yılında ölümüne kadar Osmanlılar Yemeni terk etmek durumunda kalmışlardır.¹⁸⁹ Böylece yeniden sağlanan Zeydi imamların Yemen hâkimiyeti, 1848 yılında Osmanlıların tekrar bölgeye girişine kadar devam etmiştir.

1849 yılında Tefik paşa daha sonra da Gazi Ahmed Muhtar Paşa komutasındaki kuvvetlerle 1872 yılından itibaren Yemen tekrar Osmanlı devletine bağlanmış ve Zeydi imamların kısmen varlığı tanınsa da merkezden gönderilen valiler tarafından idare edilmiştir.

Nitekim 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, dönemin karmaşık siyasal ortamında, İmam Muhammed b. Yahya b. Hamiduddin'in ölümü üzerine 1322/1904 yılında imam olarak

¹⁸⁶ Fuad Seyyid, *Tarihu'l-Mezahib*, 265.

¹⁸⁷ Muhalli, *Hadaik*, 2/117-132; Yahya b. Hüseyin, *Gayetü'l-Emani*, 297-318, el-Vecihi, *A'lam* 114-116.

¹⁸⁸ Abdullah b. Hayyan'ın hayatı ve özellikle Mutarrifiye gurubuyla yaptığı mücadeleler hakkında bkz. Muhalli, *Hadaik*, 2/133 vd.; Ebi Firas b. Di'sem, *Siretü'l-İmam Abdullah b. Hamza*, thk. A.M. Abdulati, I-II, Beyrut 1993.

¹⁸⁹ Zeydiler tarafından Yemen'de Kasimiyye iktidarının kurucusu olarak kabul edilen kasım b. Muhammed'in isyanı ve 1848 yılına kadar görev yapan Zeydi imamlar hakkında bkz. el-Curafi, *el-Muktetaf*, 208-269; Ayrıca bkz., Yavuz, *Yemen*, 79 vd.; Sırma, *Yemen*, 376-77

kabul edilen ve Zeydi hakimiyetinin yeni bir temsilcisi olan Yahya, zaten meşru olarak kabul etmedikleri, Osmanlı devletine karşı cihad ilan ederek yeni bir mücadele başlatmıştır.¹⁹⁰

İmam Yahya tarafından başlatılan bu mücadele neticesinde Osmanlılar 1918 yılında Yemen'i terk ederek idareyi Yahya'ya bırakmışlardır. Böylece İmam Yahya, 1367/1948 yılındaki ölümüne kadar 44 yıl Yemen'de Zeydi hakimiyetini sürdürmüştür.¹⁹¹ Yahya'dan sonra durum bir süre daha böyle devam etmiştir. Ancak 1967 yılında Güney Yemen, 1970 yılında ise Kuzey Yemen ayrı birer devlet olarak kurulduysa da 1990 yılında yapılan bir antlaşma ile bugünkü şekliyle Yemen Cumhuriyeti (The Republic of Yemen)'nin temelleri atılmıştır. Yüzölçümü 536.896 km kare, başkenti San'a ve nüfusu yaklaşık 12 milyon olan bugünkü Yemen'in özellikle Sa'da merkezli olmak üzere Kuzey bölgelerinde, Zeydiler hakim kültür olarak yaşantılarını sürdürmektedirler.¹⁹² Ayrıca Ürdün başta olmak üzere diğer Arap ülkelerinde ve Amerika ve Almanya gibi ülkelerde de sayıları tam olarak belli olmasa da Zeydilerin yaşadığı bilinmektedir.

Sonuç

Zeydiyye, imametin Ali-Fâtıma soyundan gelen, alim, zahit, şecaat sahibi, muttaki vb. şartları haiz ve bizzat imametini ilan ederek kendi adına davette bulunup mücadele meydana çıkan kişilerin hakkı olduğuna inanan topluluğun ismidir. Onlar, Ali b. Ebî Tâlib'in ardından Hasan ve Hüseyin'in Hz. Muhammed'e yakınlığı ve faziletlerinden dolayı imam olduğunu savunmaktadırlar. Böylece veraseti değil liyakati ön plana çıkaran, vasiyet, gizli bilgi ve takiiyyeyi reddederek zahiri bilgiye ve içtihadı önem veren Zeydiyye, ortaya koyduğu farklı fikirleriyle İslam düşüncesine zenginlik katan mezheplerden birisidir. Zeydilik, Emeviler dönemi ile Abbasîlerin ilk dönemlerinin mevcut siyasî ve sosyal şartlarının şekillendirdiği muhafet zemininde, iktidarın Ali oğullarının hakkı olduğu noktasından hareketle ortaya çıkmış

¹⁹⁰ Curafi, *el-Muktetaf*, 289.

¹⁹¹ Curafi, *el-Muktetaf*, 289-328; Seyyid Mustafa Salim, *Tekvinü'l-Yemeni'l-Hadis*, Kahire, 1993, 29-52.

¹⁹² Bkz. Mim Kemal Öke-M. L. Karaman, *Adı Yemen'dir*, İst. 2002, 9-23; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)* Ankara 1991, 1/206-208, 693-700; R.D. Burrowes, "al-Yaman", *The Encyclopadia of İslam (New Edition)*, 2001, 11/274-276; Sırma, *Yemen*, 13/378-379; R. Strothmann, "Zeydiyye", *İ.A.*, 13/549-551, *Ana Britannica*, 22 (1990), 352-355

dinî-siyasî bir mezheptir. Zeydiler, Mu'tezile'ye paralel olarak imamette nass ve tayini değil, fazileti esas almakla diğer Şîî gruplardan; Ali oğullarını ön plana çıkarmakla da Haricîlerden farklı bir çizgi takip etmişlerdir.

İktidardan memnun olmayan bir topluluğun siyasî tavrı olarak kendini kabul ettiren Zeydi hareket, gerekli olan meşruiyet zeminini sağlama çabası anlamına gelen, imamet eksenli fikrî üretkenliğiyle 3/9. yüzyılın başlarına kadar itikadi bir yapıya kavuşmuştur. Zeydiler, gerek maruz kaldıkları baskı ve şiddetten kurtulmak gerekse öğretilerini yaymak amacıyla olsun, faaliyetlerini daha rahat sürdürebilecekleri bölgelere gitmeyi tercih etmişlerdir. Bu çerçevede Taberistan ve Yemen'de yoğunlaşan Zeydiler, otorite boşluğu, kabileler arası çekişmeler vb. nedenleri fırsat bilerek söz konusu bölgelerde her zaman kendi hakları olduğuna inandıkları iktidarlarını tesis etmişlerdir. Bu durum Zeydi düşüncenin kurumsallaşması noktasında önemli katkılar sağlamıştır. Savundukları fikirleri pratik hayatta yaşama imkânına kavuşan Zeydiler, günümüze kadar varlığını koruyabilen birkaç mezhepten biri olarak yaşamaya devam etmektedirler.

The Emergence of Zaydism,It's Fornative Period and History

Citation/©- Gökalp, Y. (2007). The emergence of Zaydism, it's fornative period and history. *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 7 (2), 55-93.

Abstract- *This article deals with Zaydiyya, which emerged in the early times of Islam and has survived up to date, from its different phases in history to its views and contributions to the Islamic Thought. The Zaydiyya that showed difference with its distinctive views on imamate, particularly with the view of superior and inferior imam, from the other Shiite sects is a political and theological sect. Having emerged with Zayd b. Ali as a political movement, the Zaydiyya, transformed with Qâsim b. Ibrahim and Yahya b. Husayn into a theological form and thus, gaining an independent sectarian identity. After a long struggle for power, Zaydites partly established their sovereignty in Tabaristan and Yaman. Unlike the short-term rule in Tabaristan, the Zaydite rule in Yaman has continued until present day, though it interrupted in certain periods. Currently, the Zaydites survive particularly in the northern parts of Yaman. With its of charismatic understanding of leader The Zaydiyya has a moderate and tolerant identity. The Zaydites have the distinctive political and theological views.*

Key Words- *Zaydiyya, Zayd b. Ali, Yaman, Imamate, Yahya b. Husayn.*